

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2022 (Nisan/April)

Hicrî İkinci Asırda Sünnî-Şîî Paradigmanın Tefsir Rivayetlerine Etkisi: İbn Abbâs Örneđi*
The Effect of Sunni-Shi'i Paradigm on Tafsir Riwayah in the Second Century Hijri: The Example of Ibn Abbas

Hatice Ece ERÇİN

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı

PhD Student, Istanbul University, Faculty of Theology, Department of Tafsir
Istanbul, Turkey

haticeeercin@ogr.iu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-7532-7567>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 27/01/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 03/04/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2022

Atıf / Citation: Erçin, Hatice Ece. “Hicrî İkinci Asırda Sünnî-Şîî Paradigmanın Tefsir Rivayetlerine Etkisi: İbn Abbâs Örneđi”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Nisan/April 2022), 365-394.
<https://doi.org/10.31121/tader.1063372>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

* Bu çalışma “Hicrî İkinci Asrın İslami İlimlerin Oluşumu ve Şekillenmesindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu” adlı sempozyumda sunulmuş özet bildirinin genişletilmiş halidir. Bu çalışma vesilesi ile akademik çalışmalarında desteğini esirgemeyen İlim Yayma Vakfı'na teşekkürlerimi arz ediyorum.

Öz

Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması ve yorumlanması bağlamında rivayetler genel kabul görmüştür. Ne var ki rivayetlere yaklaşım tarzı dönem dönem farklılık arz etmiştir. Bu çalışmada hicrî ikinci asırda tefsir rivayetlerine yaklaşım tarzı araştırılarak İbn Abbâs'a izafe edilen rivayetlerin Sünnî ve Şîî paradigmayla ilgili çelişkili olanlar açısından incelenmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda hicrî ikinci asırda rivayetlere yüklenen değer mahiyeti ele alınmıştır. Erken dönemde rivayetlerin bilginin kaynağını göstermesi bakımından ilim kapsamında mütalaa edilmesi özellikle rivayetlerde içerikten ziyade onu aktaran ismi öne çıkarmıştır. Bu durum, muhtelif fırkalar tarafından birtakım fikirleri, önem atfettikleri isimlere referans edilmesini kaçınılmaz kılmıştır. Bu doğrultuda kendisine atfedilen çok sayıda rivayetlerin günümüze ulaştığı hem Sünnî hem de Şîî taraflarca tefsirde otorite addedilen İbn Abbâs dikkat çekmektedir. Rivayetlere yaklaşım hususunda tefsir disiplininin hadisten farklı olması muhtelif düşüncelerin İbn Abbâs'a isnad edilmesine imkân tanımıştır. Nitekim çalışmamızda Sünnî ve Şîî düşüncesinin ayrıştığı farklılıklar araştırılmış ve söz konusu fikirlerin dayandırıldığı âyetlere ilişkin aktarılan rivayetler mukayese yöntemiyle incelenmiştir. Araştırmanın sınırlı olması hasebiyle imamet, müt'a nikâhı ve abdest olmak üzere üç örneklendirmeye yetinilmiştir. Her üç örnekte de Sünnî ve Şîî tefsirlerde aynı âyet hakkında tezat teşkil eden rivayetlerin İbn Abbâs'a referans verildiği görülmüştür. Hicrî ikinci asırda dinî epistemolojinin önemli ölçüde "rivayet" eksenli olması önemli bir husustur. Bu doğrultuda muhalif grupların varoluşsal inşasında merkezî konuma sahip görüşlerini, her kesim tarafından muteber addedilen isme referans vermek suretiyle meşrulaştırma amacı taşıdıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İbn Abbâs, Rivayet, Sünnî, Şîî.

Abstract

In the context of understanding and interpreting the Holy Qur'an, the riwayat have been generally accepted. However, the approach to the riwayat differed from time to time. This study aims to examine the riwayat attributed to Ibn Abbas in terms of the contradictory ones related to the Sunni and Shi'i paradigms by researching the approach to riwayat in the second century after hijra. In this context, the nature of the value attributed to the riwayat in the second century of hijra has been examined. In the early period, examining the riwayat within the scope of 'ilm in terms of showing the source of the information brought forward the name that conveyed it rather than the content in the riwayat, and this made it inevitable for various sects to refer some of their ideas to the names they attach importance. In this direction, Ibn Abbas, many of the riwayat that attributed to whom have reached today and who is regarded as an authority in tafsir both by Sunni and Shi'i parties, has attracted attention. The fact that the discipline of tafsir is different from the hadith in terms of approaching the riwayat allowed various thoughts to be attributed to Ibn Abbas. As a matter of fact, in our study, the differences between Sunni and Shi'i thought were examined and the riwayat related to the verses on which these ideas were based were examined by comparison method. Due to the limited nature of the research, three examples, namely imamate, mut'a marriage and ablution, were found sufficient. In all three examples, it was seen that the contradictory riwayat about the same verse in Sunni and Shi'i commentaries were referenced to Ibn Abbas. It is an important issue that the considerably legitimacy of religious epistemological value in the second century hijra was "riwayat". In this respect, it has been determined that the opposition groups aim to legitimize their views that have a central position in their existential construction by referencing the name considered by all segments to be credible.

Keywords: Tafsir, Ibn Abbas, Riwayat, Sunni, Shi'i.

Giriş

Erken dönemler de dâhil olmak üzere İbn Abbâs (ö. 68/687-88) hem Sünnî hem de Şîî gruplar tarafından kendisine referans verilen, güvenilir ve sağlam bir kaynak olarak öne çıkmaktadır.¹ Bilhassa tefsirde İbn Abbâs'a izafe edilen rivayetlerin çokluğu dikkat çekmektedir. Söz konusu rivayetler, ekseriyetle senet yönünden tetkik edilmekte ancak özellikle aynı konu hakkında birden fazla çelişkili söylem içeren rivayetlerin içerik analizlerine rastlanmamaktadır. Haliyle muhtelif fırkaların gerek bu rivayetlere yaklaşımı gerekse müntesibi oldukları fikirleri izafe edip etmedikle-

¹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr, 1996), 1/102.

rinin incelenmesi gerekmektedir. Araştırma bu içerik analizini, doldurulması gereken bir boşluk olarak görmektedir. Aynı zamanda bu çalışma, İbn Abbâs'a dayandırılan rivayetlerin Sünnî-Şîî düşünceyle münasebetini de irdelemektedir.

İbn Abbâs'la ilgili literatür incelendiğinde Harun Savut'un, "Abdullah İbn Abbâs'a İsnad Edilen ve Tartışma Konusu Olan Rivayetler",² adlı çalışması dikkat çekmektedir. Bu çalışmada yazar, iddet konusunu ihtiva eden Bakara suresinin 234. âyeti, Mâide suresinin 55. âyetinin nüzul sebebini, Hz. İbrahim'in kurban ettiği oğlunun İshak mı yoksa İsmail mi olduğu gibi meseleleri tahlil etmektedir. Ne var ki yazar, İbn Abbâs'a isnad edilen bu çelişkili rivayetleri; merfu, mevkuf gibi hadis tekniği açısından incelemektedir. Dolayısıyla çelişki arz eden rivayetlere hadis disipliniyle yaklaşan yazar, bu rivayetler arasındaki tercihi ve takip edilmesini önerdiği yöntemi hadis usulüncelikle belirlemektedir. Emin Hamido tarafından hazırlanan "Abdullah Bin Abbâs'ın Şahsıyla İlgili Uydurma Hadislerin Tahrici"³ adlı yüksek lisans tezi ise konuyu, Şîî ve Sünnî hadis kaynaklarında İbn Abbâs'ın şahsı hakkında nakledilen rivayetlerin senet yönünden incelenmesi ve mevzu olanların tespit edilmesi açısından ele almaktadır.

Ayrıca Recep Tuzcu'ya ait "Fıkhi ve Siyasi İhtilaflar Bakımından İbn Abbâs'ın Asabe Rivayetinin Sened ve Metin Açısından Tahlili"⁴ adlı çalışmada asabe konusu çerçevesinde ortaya çıkan ihtilaflar esas alınmaktadır. Ancak konu, Abbâsi siyasetine delil olarak kullanılan tek bir rivayet ekseninde irdelenmektedir. Buna ilaveten bahsi geçen çalışmada, spesifik bir konu tek bir rivayet üzerinden ve hadis tekniği açısından tetkik edilmektedir. Neticede araştırma; asabe rivayetinin yorumunda siyasi yönetimin dahlini incelese de konuyu, dar bir meseleyle sınırlı tutmaktadır.

Bu çalışmalar dışında İbn Abbâs özelinde yapılmış birçok çalışma⁵ bulunmakla birlikte söz konusu çalışmalarda ağırlıklı olarak İbn Abbâs'ın şahsi özellikleri ve rivayetlerin sıhhati üzerinde durulmaktadır. Genel olarak sonraki süreçlerde İbn Abbâs'a dayandırılan tarikler sağlamlık yönünden kategorize edilmiştir.⁶ Bu bağlamda Râşid Abdülmunim er-Racâl'in, *Tefsiru İbn Abbâs el-Müsemma Sabîfetü Ali b. Ebî Talha an İbn Abbâs fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı çalışması örnek verilebilir.

Özetle; bu çalışmada diğer çalışmalardan farklı olarak hicrî ikinci asırda siyasi ve itikadi tutumun rivayet uydurmaya etkisi İbn Abbâs özelinde incelenecektir. Diğer bir ifadeyle İbn Abbâs'ın Sünnî ve Şîî kesimlerce tefsirde otorite kabul edilmesinin tarafların sahip olduğu düşünceleri rivayetler aracılığıyla İbn Abbâs'a izafe etmeye sevk edip etmediği araştırılacaktır. Böylece

² Harun Savut, "Abdullah İbn Abbâs'a İsnad Edilen ve Tartışma Konusu Olan Rivayetler", *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı: Kur'an ve Sabâbe Sempozyumu (22-23 Mayıs 2015/Sivas)*, ed. Hasan Keskin, Abdullah Demir (Sivas, 2016), 253-275.

³ Emin Hamido, *Abdullah Bin Abbâs'ın Şahsıyla İlgili Uydurma Hadislerin Tahrici* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

⁴ Recep Tuzcu, "Fıkhi ve Siyasi İhtilaflar Bakımından İbn Abbâs'ın Asabe Rivayetinin Sened ve Metin Açısından Tahlili", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2017), 55-82.

⁵ Bk. Mustafa Çetin, "Abdullah İbn Abbas (r.a.) ve Tefsiri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 227-238; İftixar Latifov, "Abdullah İbn Abbas'ın Hayatı ve Tefsir Faaliyetleri", *Baki İslam Üniversitesi Elmi Mecma* 7 (2012), 167-182; Ali Bulut, "Kur'an Filolojisine Dair İbn Abbâs'a Nisbet Edilen Üç Eser", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20-21 (2005), 279-297; Ali Özek, "Dirayet Müfessiri İbn Abbas", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 67-74.

⁶ İsmail Lütfi Çakan - Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1988), 1/78.

İbn Abbâs'a isnad edilen rivayetlerdeki söylem ile Sünnî ve Şîî düşünce arasında mutabakatın varlığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda Şîî ve Sünnî tarafların birbirinden ayrıştığı fikirlerin dayandırıldığı âyetlerle ilintili aktarılan rivayetlerin İbn Abbâs'a nispetinin araştırılması, çalışmanın öncelikli hedefleri arasındadır. Ayrıca hicrî ikinci asırda Sünnî ve Şîî düşüncenin teşekkülüne dair veriler toplanacaktır. Bu bilgiler ekseninde o dönemin siyasi ve itikadi gelişimi yorumlanacaktır. İçerik yönüyle analiz edilmesi hedeflenen veriler, mukayese yöntemiyle hicrî ikinci asırdaki siyasi, itikadi ve epistemolojik arka planını ortaya çıkaracaktır. Böylelikle İbn Abbâs'a isnad edilen rivayetlerle ilişkisi de tespit edilebilecektir. Dolayısıyla bu çalışmada veri toplama, içerik analizi, mukayese ve tümevarım yöntemine başvurulacaktır. Böylece hicrî ikinci asırda İbn Abbâs'a atfedilen rivayetlerin arka planında hem Sünnî hem de Şîî taraflarca tefsirde güçlü bir referans kaynağı adanması ve buna bağlı olarak o dönemin epistemolojik yaklaşımıyla ilgisi sebebiyle kendisine nispet edilip edilmediğini tespit edebilme imkânımız olacaktır.

1. Hicrî İkinci Asırda Siyasi Yönetimin Meşruiyetine Dair Dini Temel Argümanlar

Emevilerle birlikte istişareye dayalı ehil kimseleri esas alan hilafet müessesesinin saltanata dönüşmesiyle devlet yönetimi önemli oranda dünyevi mahiyete bürünmüştür. Bu temayül dini meşruiyet açısından krize neden olmuş ve tartışılan önemli konuların başında yer almıştır. Ayrıca bu durum Şîî, Hâricî, Zübeyrî gibi muhalif tarafların oluşumuna da zemin hazırlamıştır. Nitekim söz konusu gruplar tarafından Emevi hilafetinin meşru olmadığı gerekçesiyle çeşitli isyanlar gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda onlar, mevcut yönetimi devirmek için toplumu Kur'ân ve sünnet etrafında toplanmaya çağırılmışlardır.⁷

Ancak şu hususu vurgulamak gerekir ki Emevi devletinin kuruluş aşamasında halk, yaşanan hadiselerin etkisinde olduğu için yönetimin meşruiyetini henüz sorgulama durumunda değildir. Ancak süreç içerisinde yönetimin ele geçirdiği iktidarı keyfî yönde kullanması iktidar-halk çatışmasına sebebiyet vermiştir. Emevi devletinin yönettiği halkın ekseriyetle inançlı bir toplum olması hasebiyle siyasi liderlerin, meşruiyetini halka kabul ettirmek adına Kur'ân'dan istifade cihetine gitmesi kaçınılmaz olmuştur. Cebri kader anlayışı vasıtasıyla Emeviler, halkın kendilerine itaat etmelerini amaçlamışlardır. Bu doğrultuda kader konusu Emevi yönetimi açısından özellikle saltanatlarını sürdürebilmeleri için en uygun dini telakki taşır niteliktedir.⁸ Mürcie'nin düşüncelerinden de ziyadesiyle istifade eden Emeviler, topluma karşı naslardan içerik olarak cebri kader anlayışını destekleyebilecek söylemleri argüman olarak kullanmışlardır.⁹

Kerbela olayından sonra Yezîd b. Muâviye'nin (ö. 64/683) söyledikleri bahsi geçen hususa dayanak teşkil edecek niteliktedir. Nitekim o, kendi haklılığını ispat etmek için Şam halkına şunları söylemiştir: "Hüseyn'in halifelik için kendi hakkı olduğunu düşünmesi tamamen kendi görüşü ve anlayışından kaynaklıdır. Muhtemelen o, Âl-i İmrân sûresinde geçen "*De ki: Ey mutlak hükümler sahibisi Allahım! Sen hükümlerini dilediğine verirsin, dilediğinden alırsın. Sen dilediğini azîz eder, dilediğini zelil edersin.*"¹⁰ âyetini iyi okumamış."¹¹ Nitekim Muâviye de oğlu Yezîd'in veliahtlığına karşı çıkan-

⁷ İsmail Yiğit, "Emeviler" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995), 11/89.

⁸ Hüseyin Atvân, *el-Emevîyyûn ve'l-Hilâfe* (Beyrût: Dâru'l-Cil, 1986), 19.

⁹ Detaylı bilgi için bk. Atvân, *el-Emevîyyûn ve'l-Hilâfe*, 25-47.

¹⁰ Âl-i İmrân 3/26.

¹¹ Sibṭ İbnul-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtu'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân*, thk. Muḥammed Berekât vd. (Dimaşk: Daru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1434), 8/163.

lara yazdığı mektupta benzer ifadeleri kullanmıştır.¹² Böylece halk, yönetimin Allah tarafından belirlendiğine inanmak suretiyle kendilerine yapılan haksızlıklar karşısında teslim olup sabır göstermeleri gerektiğini kabullenmek durumunda kalmışlardır. Bu durumda yönetime karşı herhangi bir isyanın, zımnen Allah'ın emrine karşı çıkmaya tekabül ettiği empoze edilmeye çalışılmıştır. Bununla bağlantılı olarak, toplumun koşulsuz itaatini elde etmeyi amaçlayan Muaviye'nin (ö. 60/680) önceki halifeler tarafından kullanılan “*halîfetü resûlillâh*” ya da “*emîrü'l-mü'minîn*” yerine “*halîfetullah*” unvanını kullanmaya başlamasıyla elde ettiği hilafetin meşruiyetinin Allah'tan olduğuna dair telmihte bulunmaya temayül ettiği görülmektedir.¹³ Aktarılanlardan hareketle denilebilir ki hicri ikinci asırda görülen kelami çerçevede gelişen tartışmalar ve ortaya konulan dini argümanlar kimi durumlarda siyasi polemikler muvacehesinde geliştirilen bir tavrın neticesinde oluşmuş, daha sonra inanç umdesine dönüşebilmiştir.

Birçok propagandalarında Hz. Ali oğullarını öne sürerek dini meşruiyeti elde etmeye çalışılan ve varlığını onlar üzerinden inşa eden Abbâsiler, siyasi konumlarını ve meşruiyetlerini destekleme gayesiyle Kur'an âyetlerini kendi bakış açılarıyla yorumlamışlardır. Söz gelimi Abbâsilerin kurucusu kabul edilen Ebu'l-Abbâs es-Seffâh Hz. Peygamber ile amcaoğulları olmaları nedeniyle Ahzâb sûresinde yer alan “*أَهْلَ الْبَيْتِ* /ehle'l-beyt”¹⁴ ifadesi ile Şura,¹⁵ Haşr¹⁶ ve Enfal¹⁷ sûresindeki “*ذِي الْقُرْبَى* /zilkurba” ifadelerinden kastedilenin kendilerinin olduğunu belirterek, söz konusu âyetleri Abbâsi hilafetinin meşruiyetine delil getirmiştir.¹⁸

Abbâsiler Kur'an dışında da meşruiyet arayışına girmişler ve bu yönde İbn Abbâs'a isnad edilen birtakım aktarımlarda bulunmuşlardır.¹⁹ Öne çıkardıkları en önemli rivayete göre Hz. Ali'nin (ö. 40/661) başka eşinden olan oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim, İbn Abbâs'ın torunlarından Muhammed b. Ali'ye imameti vasiyet etmiştir. Vasiyetinde Ebû Hâşim kendisinden sonra imametini ona geçtiğini ve bu hususta yapması gerekenleri açıklamış, Şîa'dan bazı kimseleri de şahit tutmuştur. Yine rivayete göre Ebû Hâşim, “emanet” olarak nitelendirdiği “emirlik” görevinin Hz. Ali'den babasına ondan da kendisine geçtiğini belirtmiş bundan sonra emirliğin Muhammed b. Ali'ye ve onun evlatlarına intikal ettiğini açıklamıştır.²⁰

Görüldüğü üzere hicri ikinci asırda siyasi yönetimin toplum nezdinde kabul görmesinin en önemli şartı dini meşruiyettir. Dolayısıyla bu dönemde güç algısı bilgi temellidir. Diğer bir ifadeyle bilgi, gücün meşruiyeti açısından temel bir dayanaktır. Bu nedenle siyasi liderler söz konusu meşruiyeti elde edebilmek adına dönemin önde gelen âlimleriyle irtibat halinde olmuşlar, onlarla münasebetlerini yakın tutarak kendi lehine birtakım dini argümanlar üretmeleri için onlardan destek

¹² Bk. Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Hâlîl el-Manşûr (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418), 1/142-148.

¹³ Casim Avcı, “Hilâfet” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1998), 17/539-546.

¹⁴ el-Âhzâb 33/33.

¹⁵ eş-Şûrâ 42/23.

¹⁶ el-Haşr 59/7.

¹⁷ el-Enfâl 8/41.

¹⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk, ve Şîlatu Târîhi et-Taberî* (Beyrût: Dâru't-Turâs, 1387), 7/425.

¹⁹ Abbâsilerin Hz. Peygamber'le akraba olduğu tezini öne çıkaran aynı zamanda İbn Abbâs'a isnad edilen rivayetle ilgili detaylı bilgi için bk. Tuzcu, “Fıkhi ve Siyasi İhtilaflar Bakımından İbn Abbâs'ın Asabe Rivayetinin Sened ve Metin Açısından Tahlihi”, 55-82.

²⁰ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *Tehzîbu Kitâbi Cemheretu'n-Neseb*, ts., 85; Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Suheyl Zekkâr (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1417), 4/114.

almaya çalışmışlardır. Siyasi yönetimin âlimler vasıtasıyla nasslardan meşruiyetini kanıtlama çabası, nassların ideolojik ve kişisel çıkarlara göre yorumlanması problemini beraberinde getirmiştir.²¹

Neticede ilahi vahyin sona erdiği süreçten sonra Kur'ân tasavvurunun farklı mecralara sürüklendiği yeni durumlar tezahür etmiştir.²² Kur'ân âyetlerinin araçsallaştırılması, sonraki dönemlerde yaşanan olguların, nassa yönelik yorumları önemli oranda belirlediğini göstermektedir. Zira vahyin tamamlandığı dönemden sonra muhtelif saiklerle oluşum gösteren taraflar, kendi varlıklarını korumak ve sürdürebilmek adına âyet ve hadislere başvuruyordu. Buna bağlı olarak uydurma hadis faaliyetleri de yaygın bir şekilde artmıştı. Dolayısıyla gerek siyasi kesimlerce gerekse farklı mezhep taraftarları açısından dini argümanlarla geliştirilen söz konusu fikirlerin, önemli şahıslara refere edilmesi kaçınılmaz olmuştur. Bu hususun daha iyi anlaşılması adına tarih sahnesinde yerini alan Sünnî ve Şîî oluşumunun arka planına özetle değinmek faydalı olacaktır.

2. Hicrî İkinci Asırda Sünnî ve Şîî Oluşumunun İzdüşümleri

2.1. Ehl-i Sünnet

Ehl-i sünnet ve'l-cemâat kavramı, başlangıçta tek bir mezhebe işaret etmeyip farklı düşünceleri bünyesinde barındırmakta; sünnete ve Müslümanların ekseriyetine tabi olanların oluşturduğu geleneğe bağlılığı ifade etmekteydi.²³ Hicrî ikinci asırda Ehl-i sünnet kavramı ehl-i bid'at fırkalarının karşıtı olarak onlardan ayırıcı fonksiyon icra eden, gelenekçi Müslüman grubu tavsif etme amacıyla kullanılmaya başlanmıştır.²⁴ Bu durumda Ehl-i sünnet, Hâricîlik, Şîa ve Mu'tezile'nin düşüncelerine muhalif karşıt bir grup olup, mutedil bir zümreye işaret etmektedir. Ehl-i sünnet ve'l-cemâat'ın görüşü şeklinde tebellür eden Sünnîlik, Şîa'nın imamet konusundaki meşruiyet çabası ve Haricilerin isyancı tutumuna mukabil gelişim göstermiş, bu doğrultuda bütünleştirici bir nazariye sunma gayreti içerisinde bulunmuştur.²⁵

Ehl-i sünnet mensupları aşırılıklardan olabildiğince uzak durmaya gayret etmişler ve orta yol fikrine sarılmışlardır.²⁶ Buna karşılık Ehl-i sünnet kendi içinde homojen bir yapıya sahip değildir. Dolayısıyla bu kavram zamanla ideolojik anlam içeren hususi bir yapı arz etmiştir.²⁷ Bu nedenle bazı âyetler mezhebi saiklerle hareket edilerek yorumlanmıştır. Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinde yer alan "*kalplerinde eğrilik olanlar*" ifadesinden kastedilenin Hâricîler olduğunu belirten rivayet²⁸ bu duruma örnek verilebilir. Hz. Peygamber döneminde Hâricî diye nitelendirilen bir grubun olma-

²¹ Hasan Hanefî, *Mine'l-Akîde ile's-Sevra* (Kahire: Mektebetü Medbûlî, ts.), 1/400.

²² Tahsin Görgün, "Varlık ve Bilgi Cihetinden Kur'an", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökçür vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010), 13; Soner Aksoy, "el-Burhan fî Vucuhî'l-Beyân Eseri Bağlamında İbn Vehb el-Kâtib'in Beyan Yönetiminin Varlık ve Yorum Açısından Kur'an Tasavvuruna Katkısı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (2020), 232.

²³ Sıddık Korkmaz, "Sınırları Belirlenemeyen Dinî Bir Oluşum: Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 5/3 (2005), 378.

²⁴ Detaylı bilgi için bk. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, (Ankara: Umrân, 1981), 335-339.

²⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1994), 10/526.

²⁶ Fazlur Rahman, *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu*, çev. Salih Akdemir (Ankara: Ankara Okulu, 2009), 87.

²⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu's-Sünne*, thk. Muhammed b. Saîd Sâlim el-Kahtânî (Riyad: Dâru İbn Kayyım, 1986), 57.

²⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezid et-Taberî, *Câmi' u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, thk. 'Abdullâh b. 'Abdilmuhsin et-Turkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 5/207; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî, *Me'ânî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed 'Alî eş-Şâbûnî (Mekke: Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, 1409), 349.

ması bilakis bu grubun Hz. Peygamber'den sonraki dönemlerde ortaya çıkması söz konusu rivayetin ideolojik saiklerle yorumlandığını göstermektedir.

2.2. Şîa

Hicrî birinci asırdan itibaren Şîa diğer gruplardan belirgin şekilde ayrılan bir nitelikte tarih sahnesinde görülmektedir. Bu oluşum tarafından siyasi tavır, dünyevi kimliğinden tecrit edilerek ilahi bir atmosfere dâhil edilmiştir.²⁹ Onlara göre imamet, insanlığa din ve dünya işlerinde doğruyu öğreten rehberlik görevi icra etmekle beraber ilahi kaynaklıdır. Dolayısıyla Hz. Peygamber ile peygamberlik son bulmamış, ilahi bir mevhibe olan imamet vasıtasıyla peygamberin vekili ve naibi olarak bu görev gerçek imamın şahsında devam etmiştir.³⁰ Şîa'nın imamet algısında eski İran düşüncelerinin tesiri olduğu ifade edilse³¹ de bu çalışmada Şîî oluşumunun etkilendiği unsurlardan ziyade söz konusu oluşumun meşruiyetini hangi rivayet üzerinden temellendirdiği hususu irdelenecektir. Ayrıca Şîa'nın kendi içinde fikri bölünmelere maruz kalarak farklı yapıları bünyesinde barındırması nedeniyle Sünnîliğin hilafet fikrine karşılık sadece imamiye Şîasının görüşleri mukayese edilecektir.

Şîa mezhebinin kurumsal bazda teşekkül etmesi, hicrî ikinci asrın başlarına tekabül ettiği belirtilir.³² Bu dönemde gelişen imamiye Şîası açısından ideal devlet, imamların yönettiğidir.³³ Ancak onlara göre imamların iktidar olması gerektiği fikri, kan yoluyla değil ilim vasıtasıyla olmalıdır. Bu düşünce Şîî taraftarları imamların etrafında toplamış ve onların ilmi faaliyetlerini artırmıştır.³⁴ Ancak imamların toplum tarafından dini lider addedilmesi, yönetim açısından siyasi bir tehdit olarak görülmüştür.³⁵ İmamiye Şîası siyasi yönetime karşı “takiyye” inancını geliştirerek³⁶ pasif bir muhalefet sergilemiş, doğrudan herhangi bir isyana teşebbüs etmemiştir.³⁷ Dolayısıyla bu dönemde Şîî ilmi çalışmalar hız kazanmış, nicelik yönünden de artış gözlenmiştir.

Siyâsî-itikâdî gruplardan biri olarak teşekkül eden Şîa, imamet merkezli velayet ve masumiyetle ilintili bir tefsir anlayışı ortaya koymuştur.³⁸ Şîî perpektifinden aktarılan rivayetlerde Hz. Ali'in velayetini kabul etmemenin Hz. Peygamber'in nübüvvetini kabul etmemekle eşdeğer olduğu belirtilmiş, bunun neticesinde Kur'ân'da “*onun varacağı yer ateştir*”³⁹ âyeti bağlamından koparılarak Hz. Ali'nin velayetini inkâr edenlere hamledilmiştir.⁴⁰

Yine imamet teorisi perspektifinden hareketle Şîa'nın sahabe algısı da Sünnî paradigmadan farklılık arz etmektedir. Şîî müfessirler Gadîr-i Hum olayını aktarırken sahabeye yönelik bazı yo-

²⁹ Mehmet Dalkılıç, “Sembolik Anlatımın Siyasal Bir Araç Olarak İşlevselleşmesi ve Batınî Mezheplerde Gizli Dil”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/2 (2005), 129.

³⁰ Dalkılıç, “Sembolik Anlatımın Siyasal Bir Araç Olarak İşlevselleşmesi ve Batınî Mezheplerde Gizli Dil”, 134.

³¹ Bk. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 48.

³² Sancılı, *Erken Dönem Abbâsîlerde Mezhep-İktidar İlişkileri*, 236.

³³ Şaban Karataş, *Şîa'da ve Ehl-i Sünnet'te Kur'an Tasavvuru* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 27.

³⁴ Aslan Habibov, *İlk Dönem Şîî Tefsir Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 12.

³⁵ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 346.

³⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/354.

³⁷ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 345-347.

³⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/354.

³⁹ Âli İmrân 3/162.

⁴⁰ Ebû'n-Nağır Muhammed b. el-İyâşî, *Tefsîru'l-İyâşî*, thk. Hâşim er-Resûlî (Tahran: Mektebetu'l-İlmiyye, ts.), 1/220.

rumlarını da eklemişlerdir.⁴¹ Örneğin Maide sûresinde yer alan “Bugün dininizi kemale erdirdim...”⁴² âyeti,⁴³ Şîî taraflarca Hz. Peygamber tarafından Hz. Ali’nin imam tayin edilmesi üzerine inen son âyet olarak kabul edilmektedir. Bu âyetle ilintilendirilerek aktarılan rivayetin akabinde Hz. Ali’nin hilafet hakkına rağmen Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ile Hz. Ömer’in (ö. 23/644) kaba bir ifadeyle hilafeti gasp ettikleri bunun üzerine Hz. Ali’nin de “mevla hadisi”⁴⁴ olarak geçen rivayeti hatırlattığı zikredilir.⁴⁵ Şîî taraftarların sahabiler hakkındaki olumsuz düşüncelerine karşın Şîî kaynaklar önemli miktarda sahabeden nakilde bulunmuştur.⁴⁶ Ancak Şîa’nın sahabeden rivayet aktarması kimi durumda karşıt muhatapları ikna etme amacı taşımaktadır. Dolayısıyla Şîî kaynaklarda yeri geldiğinde kendi argümanlarını desteklemek ve karşı tarafa kabul ettirmek maksadıyla Sünnî kaynaklarda yer alan sahabe rivayetlerine müracaat edilmiştir.⁴⁷

Hem Sünnî hem de Şîî oluşumu birbirinden ayıran en temel konu imamet olup tarafların bu hususta rivayet merkezli bir meşruiyet çabasında olmaları o dönemin epistemolojik yaklaşımıyla yakından irtibatlıdır. Bu bağlamda hicrî ikinci asırda dini epistemolojinin daha detaylı aktarılması elzemdir.

3. Hicrî İkinci Asırda Dini Epistemoloji

Kur’ân ve sünnet, İslâm dininin iki temel kaynağı kabul edilmektedir. Bu iki temel kaynağın birbiriyle mutabık olması hem nassın hem de işin tabiatının ve mantıksal tutarlılığının bir gereği iken; tarihsel süreçte bu iki kaynak arasında çelişki olduğu şeklinde ifade edilen ve tartışılan birçok konu ortaya çıkmıştır.⁴⁸ Bu doğrultuda özellikle Hz. Osman’ın (ö. 35/656) şehadetinden sonra otoritenin güç kaybetmesiyle toplum bazında çeşitli bölünmeler yaşanmıştır. Fitne olayları sonrasında teşekkül eden siyasî ve itikâdî oluşumlar, kendilerine ait birtakım fikirlerini, hasmına karşı güçlü argümanlara sahipmiş gibi göstermek adına Hz. Peygamber’e isnad etmişlerdir. Böylece Nebvî kaynağın otoritesinden yararlanmak isteyen ekoller, muhtelif saiklerle hadis uydurmaya tevessül etmişlerdir.⁴⁹

Buna ilaveten sonraki dönemlerde Kur’ân-ı Kerim meşruiyet aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁰ Bu bağlamda tahkim olayı örnek verilebilir. Zira bahsi geçen hadisede ilk defa âyetlerin yazılı olduğu sayfalar mızraklarla dalgalandırılmış ve bu durum müminler içerisinde şaşkınlığa neden olmuştur. Hz. Ali bunun bir savaş hilesi olduğunu anlamış ve Muâviye’nin bu tavrıyla Kur’ân’ın hükmüne uyma gayesi taşımadığını belirtse de tarafları ikna edememiştir.⁵¹

⁴¹ Bk. Ebû Ali Emînüddîn (Emînü’l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl et-Tabersî, *el-İhticac* (Beyrût: Müessesetü’l-A’lemi li’l-Matbuat, 1983), 78-81.

⁴² el-Mâide 5/3.

⁴³ Konu hakkında detaylı tartışmalar için bk. Esmâ Akbaş, *Mâide Sûresi 3. Ayet Bağlamında Dinin İkmali ve Nimetin İtmamı Meselesi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

⁴⁴ Mevla hadisiyle ilgili detaylı bilgi için sayfa 273’te yer alan “İmametle İlgili İbn Abbâs’a İzafe Edilen Rivayetler” başlığına bakabilirsiniz.

⁴⁵ et-Tabersî, *el-İhticac*, 81.

⁴⁶ Bk. Fazl İbn Şâzân, *el-İdâb* (Tahran: Müessesetu İntişarat, 1363), 7-88.

⁴⁷ Bekir Kuzudışlı, *Şîa ve Hadis* (İstanbul: BSR Yayın Grubu, 2011), 46.

⁴⁸ Selahattin Aydemir, “Hadis Uydurmacılığının Tespitinde Kullanılan Bir Rivâyetin Tetkik ve Tahlili: ‘Hz. Peygamber’e Yalan İsnâd Edilmediği Zamanda Hadis Naklederdik’”, *Bahkesir İlahiyat Dergisi* 11 (2020), 10.

⁴⁹ Aydemir, “Hadis Uydurmacılığının Tespitinde Kullanılan Bir Rivâyetin Tetkik ve Tahlili: ‘Hz. Peygamber’e Yalan İsnâd Edilmediği Zamanda Hadis Naklederdik’”, 10-11.

⁵⁰ Muhammed Âbid Câbirî, *İslâm’da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi, 1997), 590.

⁵¹ el-Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşraf*, 2/323.

Hiz. Ali'nin hem Hiz. Peygamber'in yakını olması hem de halifelğine rağmen, Emevî yönetimi ve Hâricîler tarafından hakarete varan söylemlere maruz kalmış olması Şîî düşüncenin teşekkülüne neden olan saiklerinden birini oluşturmuştur. Bu husus, Hiz. Peygamber ve Hiz. Ali adına önlenebilecek bir şekilde hadis uydurulmasına sebebiyet vermiş, süreç içerisinde siyasî ve itikadî yönden oluşum gösteren kesimlerin mevzu hadislere başvurusu kaçınılmaz olmuştur.⁵²

Kur'ân'a meşruiyet kaynağı olarak yaklaşıldığında âyetler, kişinin meşrebine, mezhebine ve genel tutumuna göre yorumlanmaya açık hale gelir. Nitekim Hiz. Ali, İbn Abbâs'ı Hâricîlerle konuşması için görevlendirdiğinde Kur'ân'dan herhangi bir âyeti tartışmaya malzeme kılmamasını zira âyetlerin (bağlamından koparıldığı takdirde) muhtelif anlamlarda kullanılmaya müsait bir yapıda olduğuna dikkat çekmiştir. Hâricîlerin İbn Abbâs'la yaptıkları münakaşada âyetleri kendi fikirlerine delil olarak gelişigüzel kullanmaları dolayısıyla İbn Abbâs da âyetler ile cevap vermek durumunda kalmış, ancak yine de onlarla baş edememiştir.⁵³ Hâricî sloganı haline gelen “ لا حكم إلا لله/hüküm ancak Allah'a aittir” söylemini Hiz. Ali, “kendisiyle batılın amaçlandığı hak söz”⁵⁴ şeklinde yorumlayarak yine benzer duruma işaret etmiştir.

Ekseriyetle hicrî ikinci asırda siyasî ve itikadî oluşumlar Kur'ân'ı diğer fırkalara karşı bir savunma aracı olarak görmüşlerdir. Fırkalar arasında karşılıklı gelişen taarruz ve savunma atakları tefsir faaliyetlerinde artmaya neden olmuştur. Buna bağlı olarak da rivayet uydurma faaliyetleri ya da tarafların Kur'ân'ın bağlamını devre dışı bırakarak kendi paradigması doğrultusunda tevîl etme durumu söz konusu olmuştur.⁵⁵ Burada siyasî ve ideolojik tutumların neticesinde gelişen mezhebi tefsirlerin daima Kur'ân'a aykırı ve yanlış yorumlar içerdiği iddiası ileri sürülemez. Fakat tefsirin farklı veçhesini yansıtan ideolojik yorumların önemli oranda tefsir faaliyetine etki ettiği gerçeği de gözden uzak tutulmamalıdır.

Şîa'nın oluşumuna karşılık özellikle hilafet hususunda Sünnî taraflar belirgin bir şekilde ayrışarak muhalif bir grup olarak tebarüz etmiştir. Erken dönemde teşekkül eden itikadî mezheplere ait birtakım fikirler, o dönemde telif edilen eserlere önemli oranda yansımıştır.⁵⁶ Bunun bir neticesi olarak hicrî ikinci asra gelindiğinde Kur'ân'daki muhtelif âyetlerin bağlamından koparılarak yorumlanmasıyla önemli oranda ihtilaflar meydana gelmiştir.⁵⁷ Nitekim mezkûr ihtilaflar, Kur'ân metninden kaynaklı olmayıp o dönemde yaşanan siyasî ve toplumsal hadiselerin âyetler üzerinden yorumlanmaya çalışılmasıyla ilintilidir. Dolayısıyla karşıt tarafların kendi fikirlerinin doğruluğunu veya karşısındakinin düşüncelerinin geçersizliğini, Kur'ân'dan delillendirmeye çalışarak meşruiyet arama çabasının neticesinde yorumcu kaynaklı ihtilaflar artarak devam etmiştir.

Hiz. Ömer ile İbn Abbâs hakkında nakledilen rivayet, zikri geçen hususu desteklemektedir. Nitekim rivayete göre Hiz. Ömer, halifelği döneminde İbn Abbâs'a “Peygamberi ve kiblesi bir olan ümmet kendi içinde nasıl ihtilafa düşer” diye sorar. İbn Abbâs da “Ey Müminlerin Emiri!

⁵² Subhî İbrahim es-Sâlih, *Ulûmu'l-Hadîs ve Mustalabub* (Beyrût: Dâru'l-İlm, 1984), 267.

⁵³ et-Taberî, *et-Târîh*, 5/64.

⁵⁴ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *el-Asîl*, thk. Muhammed Boynukalın (Beyrût: Dâru İbn Hâzım, 2012), 7/512.

⁵⁵ Nihat Uzun, *Hicrî II. Asırda SİYâset-Tefsir İlişkisi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011), 148.

⁵⁶ Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri -İbn Ebû Hâtîm (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-* (Ankara: Kitâbiyât, 2003), 85.

⁵⁷ Uzun, *Hicrî II. Asırda SİYâset-Tefsir İlişkisi*, 149; Serhan Osmançelebioğlu, "Kur'ânî Üslup Açısından İnfîtar Sûresi", *İslâm Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 110.

Kur'ân-ı Kerim içinde yaşadığımız bir dönemde nazil oldu. Dolayısıyla inen ayetleri hem okur hem de anlardık. Fakat bizden sonrakiler hangi âyetin ne hakkında indiğini bilemeden Kur'ân'a mülâki olacaklar. Kendi görüşlerindeki farklılık nedeniyle de ihtilafa düşeceklerdir.” şeklinde cevap verir.⁵⁸ Rivayette de belirtildiği üzere gerek nüzul ortamından uzaklaşılması⁵⁹ ve Arap kültürüne yabancı olan mevalilerin artması gerekse ideolojik saiklerle Kur'ân'a yaklaşılması gibi nedenlerle toplum, kendini ihtilafı yorumlar içerisinde bulmuştur.

Bilhassa büyük fitnenin ardından hadis uydurma faaliyetlerinin hızla artması isnad sisteminin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Emevi döneminde başlayan isnad sistemiyle birlikte özellikle hicrî ikinci asır itibarıyla güvenilir âlimlerden aktarılanlar sadece bilgi değeri taşımıştır.⁶⁰ Nitekim erken dönemlerde nakledilen rivayetler bu yaklaşımın oluşumuna zemin hazırlamıştır. Söz gelimi aktarılan bir rivayette şu ifadeler yer almaktadır: “*Kim Kur'ân'ı ilme dayanmaksızın kendi görüşüyle yorumlarsa cehennemdeki yerini hazırlasın.*”⁶¹ Yine tabiilerden Mesruk b. el-Ecda' (ö. 63/683) “*Tefsir Allah'tan rivayette bulunmak demektir. Bu nedenle tefsirden kaçınun*” demiştir.⁶² Yani burada kastedilen durum, sahabe bilgisine dayanmayan salt şahsi yorumların Allah'a izafe edilmesinden imtina edilmesidir. Aktarılanlar erken dönemde rivayet dışında öznel yorumlara karşı mesafeli bir tavra işaret etmektedir.

Bilginin Hz. Peygamber'e aidiyetini sağlam delillerle korumayı amaçlayan isnad-rivayet sistemi, ilmi bir faaliyet olmasının yanı sıra dini değer taşımaktadır. İbn Sîrîn'in “*Bu hadis (ilim) dindir; dininizi kimden aldığımızı dikkat edin*”⁶³ şeklindeki yorumu bu ilmin din kapsamında ele alındığını göstermektedir. İsnad sistemi evveleminde hadis kitaplarında kullanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda bir bilgi, senet yönünden sağlam bir rivayete dayanması kaydıyla bilgi değeri taşıyabilmektedir. Tabiatıyla bu durumda ehl-i hadis, ağırlıklı olarak rivayetin senedi üzerinde yoğunlaşmakta, isnadın dinin bir rüknü addetmektedir.⁶⁴

Hicrî ikinci asırda isnad yönteminin kullanımı o dönemin epistemolojiye yaklaşım tarzını ortaya koymakla birlikte isnadlı rivayet şekli sadece hadis alanıyla sınırlı değildir. Bilakis bu yöntem, diğer dinî ilimler alanında da uygulanmıştır.⁶⁵ Söz gelimi bu dönemde isnada dayalı rivayet formu tefsir sahasında da görülmektedir. Diğer yandan hicrî ikinci asırda yazılmış ilk tam tefsir olma özelliğine sahip Mukâtil b. Süleymân'ın tefsirinde isnadlı rivayet formunun pek yer almaması tenkit edilmesinin önemli gerekçelerinden birini oluşturmaktadır.⁶⁶ Buna istinaden Ahmed b. Hanbel

⁵⁸ İbrâhîm b. Mûsâ el-Laḥmî eş-Şâtûbî, *el-'İ'tisâm*, thk. Selîm b. 'Îd el-Hilâlî (Suûd: Dâru İbn 'Affân, 1412), 111-112.

⁵⁹ Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Hatice Ece Erçin, *Medenî Dönem Hitaplarının Üslûp Açısından Değerlendirilmesi*, (Ankara: İlahiyât, 2021).

⁶⁰ Yiğit, “Emevîler”, 11/98.

⁶¹ Ebû Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî, *Tefsîru's-Sewrî*, thk. Ebû Ca'fer Muḥammed (Beyrût: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1983), 6; “من قال في القرآن بغير علم، فليتبوا مقعده من النار”

⁶² İbrâhîm b. Mûsâ el-Laḥmî eş-Şâtûbî, *el-Muvâfakât fî Usulil Fıkḥ*, thk. Abdullah Draz (Beyrût: Daru'l-Marife, ts.), 423.

⁶³ Ebû Muḥammed 'Abdurrahman b. Muḥammed İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* (Haydarâbâd, Beyrût: Ta'atu Meclisi Dâireti'l-Ma'ârifî'l-'Osmâniyye, Dâru İhyâit-Turâşî'l-'Arabî, 1952), 15.

⁶⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 15.

⁶⁵ Bk. Raşit Küçük, “İsnad” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2001), 23/154.

⁶⁶ İsmail Cerrahoglu, “Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/ (1976), 20.

(ö. 241/855), “*megaʒi, melâbim ve tefsirin aslı yoktur*”⁶⁷ şeklinde ifade ederek tefsirde ağırlıklı olarak senedsiz rivayetlerin kullanımını eleştirmiştir. Dolayısıyla tefsir rivayetlerini ehl-i hadis yöntemiyle ele alan Ahmed b. Hanbel, bahsi geçen yorumuyla senet yönünden eksik ya da kusurlu olan rivayetlerin bilgi değeri taşımayacağını vurgulamaktadır. Muhtelif kesimlerce kendisine referans verilen İbn Abbâs rivayetlerine ehli hadis perspektifiyle yaklaşan âlimler, senet tahlili yaparak İbn Abbâs’tan sabit olan rivayetlerin abartılı sayıda olamayacağını belirtmişlerdir. Söz gelimi İmam Şâfî (ö. 204/820), İbn Abbâs tarafından tefsir edilen âyet sayısının yüzü aşmayacağını ifade etmektedir.⁶⁸

Diğer yandan sahabenin Hz. Peygamber döneminde yaşamış olmaları ve Kur’ân’ın nüzulüne tanıklık etmeleri gibi saiklerle sahabe kavli, kıyasa tercih edilmiştir.⁶⁹ Dolayısıyla gerek Nebvî sünnete ulaştıran ilk nesil olmaları gerekse dilin ve dinin ilk taşıyıcısı vasfını yüklenmeleri sebebiyle reye dayalı olsa dahi sahabe kavli, İslami ilimlerde bağlayıcı addedilmiştir.⁷⁰ Tefsir faaliyetleri açısından bakıldığında bu durum, sahabenin âyetlerle ilgili kişisel kanaatlerine dayalı yorumları⁷¹ da olsa genel kabul görmesini sağlamıştır.

Sahabiler âyetleri tefsir ederken bazen kendi düşüncelerini dâhil etmiş dolayısıyla aynı âyet hakkında farklı yorumlar tefsirlerde yer alabilmiştir. Hicrî ikinci asırdan sonra sahabe ve tabiûn gibi önceki kuşakların otorite kabul edilmesi, onların Kur’ân tefsirinde referans olma niteliğini artırmıştır.⁷² Bu bağlamda sahabe algısı birçok “tevil” kapsamında değerlendirilebilecek yorumun “tefsir” olarak telakki edilmesine neden olmuştur. Zira ehl-i hadis düşüncesi perspektifinde sahabenin tamamının adil ve güvenilir kimseler olması sebebiyle İbn Abbâs başta olmak üzere sahabenin reyine bağlı tefsir izahları, özellikle nüzul sebebine dair aktarımları hükmen merfu kapsamında kabul görmüştür.⁷³

Özetle; ehl-i hadis açısından bilgi, rivayette yer alan senedin sıhhatine bağlı olarak anlamlı ve değerli kabul edilirken, tefsir açısından ise önceki nesillere dayanan ve birçok eserde yer alan rivayetler, senedinde kopukluk olsa dahi bilgi değeri taşımaktadır.⁷⁴ Ancak bu durum, tefsirlerde yer alan rivayetleri, sırf senet zinciri zikredilmediği için çoğunu mevzu olarak değerlendirmek gerektiği şeklinde anlaşılmalıdır. Zira erken dönem tefsirlerde bazen rivayetlerin senedi genel itibarıyla bilindiği için de müfessirler sened zincirini zikretme ihtiyacı duymamışlardır. Buna ilaveten tefsirde önemli olan husus, senedin sıhhatine bağlı olmaksızın rivayet bilgisiyle beraber müfessirin muhtelif açılardan ilmi birikimle desteklenerek oluşan kimliğidir. Bu böyle olmakla beraber her ilmi yönden yetkin olan kimse müfessir vasfını haiz değildir. Bunun için müfessirin bazı önemli kriterleri barındırması gerekir. Bu bağlamda müfessirde bulunması gereken özellikler sıralanırken

⁶⁷ Ebu’l-‘Abbâs Taqıyyuddîn Ahmed b. ‘Abdilhâlim el-Harrânî, *Mukaddime fî Usûli’l-Tefsîr* (Beyrût: Dâru Mektebeti’l-Hayât, 1980), 22.

⁶⁸ Celalu’d-Din ‘Abdurrahmân b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebû’l-Faḍl İbrâhîm (Kahire: el-Hey’etu’l-Mıṣriyyeti’l-‘Amme li’l-Kuttâb, 1394), 4/239.

⁶⁹ Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl es-Seraḥsî, *Usûlu’s-Seraḥsî* (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1993), 2/108.

⁷⁰ Ayşenur Fidan, *Kur’ânî Dilin Nebvî Dilî İnşâsı Kudsi Hadisler Bağlamında*, ed. Vildan Altay, (İstanbul: Kitâbî Yayınevi, 2022), 12.

⁷¹ Örnek için bk. et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vili’l-‘Âyi’l-Kur’ân*, 1/74-78.

⁷² Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı* (Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 196.

⁷³ es-Suyûtî, *el-İtkân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, 4/200.

⁷⁴ Ali Karataş, “Tefsir İlminde Rivayet Algısı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018), 21.

dil, sarf, nahiv, belagat vb. birçok ilme vakıf olmasının yanı sıra öncelikli olarak müfessirin sağlam bir akideye sahip, takvalı olması gerektiği belirtilmiştir. Dolayısıyla bu durum, Kur'ân'ı anlamada salt bilginin yeterli olamayacağına telmihte bulunmakta, samimiyet ve ihlas, müfessir kimliğinin inşasının en temel gerekliliklerinden biri olarak şart koşulmaktadır.⁷⁵

Hadis paradigmasından bakıldığında ise en temel gaye bilginin Nebvî kaynağa dayandırılmasıdır. Ancak tefsirde ister Hz. Peygamber'den sadır olanlar, ister sahabe ya da tabiundan aktarılanlar olsun sözlerin hepsi benzer ölçüde bilgi değeri taşır.⁷⁶ Rivayetlerde merfu, mevkuf, maktu gibi ayırmalar söz konusu değildir. Ayrıca tefsirde senetlerin hazfedilmesi uydurma rivayetlerin dahiline neden olabilmekte⁷⁷ ve bu durum ehl-i hadis paradigmasına sahip âlimlerce eleştirilmektedir.

Neticede süreç içerisinde tabiûn ve sonraki kuşaklar içerisinde tefsirle meşgul olanların sayısı artmış, buna bağlı olarak da tefsirde muhtelif görüş ve yorumlar söz konusu olmuştur. Sonraki nesiller açısından sahabe, tabiûn başta olmak üzere, yeri geldikçe tebe-i tabiûndan aktarılanlar ilim olarak addedilmiştir. Kimi zaman nakledilen rivayetlerden kimi zaman da aktarımcının kendi yorumunu otorite kabul görülen isimlere izafe etmesinden kaynaklı olarak, tezat teşkil eden rivayet ve yorumlar günümüze kadar gelebilmiştir. Nitekim bu hususta en dikkat çeken isim, rivayet açısından nicelik olarak çokluğuyla öne çıkan İbn Abbâs'tır. Ayrıca tefsir yaklaşımının hadisten farklı olması; rivayetlerde merfu, muttasıl gibi şartların aranmaması ve isnad sisteminin tahlile tabi tutulmaması da birçok rivayetin İbn Abbâs'a izafe edilmesini kolaylaştırmıştır.

Sonuç olarak, hicrî ikinci asır açısından bakıldığında epistemolojinin önemli ölçüde rivayete dayanması nedeniyle âyetler yorumlanırken bir âyet hakkında aktarılan rivayette neyin söylendiğinden ziyade söylenen sözlerin aidiyeti önem arz etmiştir. İbn Abbâs'ı örneklem olarak tercih etmemizin önemi de burada anlaşılmaktadır. İbn Abbâs'ın müfessir kimliğine dair kısaca bilgilendirmenin ardından Sünnî-Şii tarafların sahip oldukları fikirler doğrultusunda söylemlerini İbn Abbâs'a dayandırıp dayandırmadıkları örnek âyet ve rivayetler üzerinden incelenecektir.

4. İbn Abbâs

Hz. Peygamber'in amcasının oğlu olan İbn Abbâs, hicretten üç yıl kadar önce Mekke'de dünyaya gelmiştir. İbn Abbâs, henüz küçük yaşlarda Hz. Peygamber'le birlikte olma şerefine nail olmuş, ayrıca Rasulullah'ın "*Allah'ım ona hikmeti ve Kur'ân'ın te'vilini öğret, onu dinde fâkih kıl*" duasına mazhar olmuştur.⁷⁸ Ayrıca o, Cemel ve Sıffin savaşlarında Hz. Ali ile aynı safta yer almıştır. Tahkim olayında da Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin (ö. 42/662-63) Hz. Ali'ye hakem tayin edilmesine karşı çıkmıştır. Daha sonra Hz. Ali tarafından Haricileri ikna etmesi için görevlendirilmiştir. Bunun üzerine İbn Abbâs, Kur'ân'dan bazı âyetleri delil getirerek, Hz. Ali'ye karşı gelmemeleri ve tekfir

⁷⁵ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4/200.

⁷⁶ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4/200.

⁷⁷ Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâbilü'l-'İrfân* (Kahire: İsa el-Babi el-Halebi ve Şürekahu, ts.), 2/23.

⁷⁸ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Sa'd b. Nâşir eş-Şetrî (Riyad: Dâru Kunûzi İşbilyâ, 2015), 18/108.

etmemeleri hususunda Hâricîleri uyarmıştır.⁷⁹ Muaviye döneminde de Hz. Ali kendisine sorulduğunda onun hakkındaki olumlu kanaatlerini Muaviye'ye karşı açıkça dile getirmiştir.⁸⁰

Hz. Peygamber vefat ettiğinde on üç yaşında olan İbn Abbâs, aktardığı bazı hadisleri Hz. Peygamber'den doğrudan işitmiş, çoğunu ise Hz. Ali, Hz. Ömer (ö. 23/644), Übey b. Kâ'b (ö. 33/654 [?]) gibi önemli şahsiyetlerden öğrenmiştir.⁸¹ İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53), onun hakkında "O, ne güzel Kur'ân tercümanıdır"⁸² sözüyle olumlu kanaatini ortaya koymaktadır. Hz. Ali ise ondan söz ederken, "İbn Abbâs, gâybı sanki ince bir perdeden görürdü" şeklinde övgüyle anmakta, öte yandan bu sözüyle onun tefsirdeki derinliğine de işaret etmektedir.⁸³ İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) onun hakkında ifade ettiği "Tefsirde en bilgili olanlar, Mekkelilerdir. Çünkü oradaki önemli âlimler İbn Abbâs'tan beslenmektedir." sözü,⁸⁴ onun tefsirdeki öneminin sonraki dönemlerde de devam ettiğini ortaya koyması açısından dikkate değerdir.

Sahâbe döneminin önemli müfessirleri arasında zikredilen İbn Abbâs üstün zekâsı, doğru görüşlü ve kuvvetli bir imana sahip olmasının yanı sıra hem Arap dili, şiiri ve tarihine vâkıf, hem de belâgat, fesâhat ve Kur'ân ilimlerinde yetkin, çok yönlü bir âlimdir.⁸⁵ Bununla birlikte, İbn Abbâs'a isnad edilen çok sayıda rivayete rağmen, bizzat kendisinin yazdığı bir tefsirin bulunmadığı dolayısıyla "Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsiri İbn Abbâs" adlı eserin İbn Abbâs'a nispetinin kesin olmadığı belirtilmektedir.⁸⁶

Şîî tefsirlerde ağırlıklı olarak Muhammed Bâkır ve Ca'fer Sâdık'tan (ö. 148/765) nakiller yer almasının yanı sıra İbn Abbâs da Şîîlerce kendisine referans verilen önemli bir bilgi kaynağıdır.⁸⁷ İlk dönem Şîî tefsirlerinde Hz. Ali'nin fazileti, fikhî hükümler gibi konularda imamlar dışında en çok İbn Abbâs'tan nakilde bulunan rivayetlere yer verilmektedir.⁸⁸ Sonraki süreçte de bu durum devam etmiştir. Örneğin, Şîî bir âlim olan Tûsî (ö. 460/1067), Tıbyân isimli eserinde Şîa ile Ehl-i sünnet arasını tefrik ettiği düşünülen âyetler dışında kalan diğer âyetleri, büyük oranda Ehl-i sünnet kaynaklarının da yer verdiği İbn Abbâs rivâyetlerine dayanarak yazmıştır.⁸⁹ Hatta Şîî âlimler İbn Abbâs'ı ilk Şîî müfessirler arasında zikretmektedir.⁹⁰

Aktardıklarımızdan da anlaşıldığı üzere İbn Abbâs hem Ehl-i sünnet hem de Şîî taraflarca mu-teber bir şahsiyet ve güvenilir bir âlim kabul edilmesinin yanı sıra tefsirde otorite olarak görülmekte ve güçlü bir rivayet kaynağı olarak kendisine referans verilmektedir. Nitekim bu husus, İbn

⁷⁹ et-Taberî, *et-Târîh*, 5/64.

⁸⁰ Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab ve Me'âdinu'l-Cevher*, thk. Es'ad Dâğır (Kum: Dâru'l-Hicre, 1409), 3/51.

⁸¹ Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Daru'l-Fikr, 1986), 8/298.

⁸² Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakât*, thk. Alî Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 2001), 2/315.

⁸³ Muhammed es-Seyyid Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 1/53.

⁸⁴ İbn Teymiyye, *Mukaddime fî Usûli'l-Tefsîr*, 24.

⁸⁵ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, 1/52.

⁸⁶ Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, 1/99.

⁸⁷ Bk. Habibov, *İlk Dönem Şîî Tefsîr Anlayışı*, 166.

⁸⁸ Bk. el-İyâşî, *Tefsîru'l-İyâşî*, 1/236, 248, 249, 257; el-İyâşî, *Tefsîru'l-İyâşî*, 2/303.

⁸⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb el-Kuleynî, *el-Furu' u'l-Kâfî*, thk. Alî Ekber el-Ğifârî, (Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1388H), 6/441; 7/429; Bekir Kuzudîşlî, "Şîa'da Rivayet Olgusunu Şekillendiren Temel Unsurlar", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018), 74.

⁹⁰ Seyyid Hasan es-Sadr, *Te'sîsu's-Şîa li Ulûmi'l-İslâm* (Tahran, ts.), 322.

Abbâs'a nispet edilen rivayetlerde yer alan söylemlerin, Sünnî-Şîî paradigmayla ilgisinin incelenmesiyle daha da anlaşılır olacaktır.

4.1. İbn Abbâs'a İzafe Edilen Rivayetler ve Bu Rivayetlerin Sünnî-Şîî Paradigmayla İlişkisi

Şîî paradigma, imamların masumiyeti fikrini İbn Abbâs'a referans vererek temellendirmektedir. Onlara göre Ahzâb sûresinde yer alan “*Ey Ehl-i Beyt, Allah sizden, keri gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor*”⁹¹ âyetindeki “*tathîr*” ifadesi, imamların ismet sıfatını tavzih etmek içindir. Nitekim onların aktardıkları rivayette İbn Abbâs, Hz. Peygamber'e istinaden masum niteliğine sahip kişileri sıralarken önce kendisini daha sonra sırasıyla Hz. Ali, Hz. Hasan (ö. 49/669), Hz. Hüseyin (ö. 61/680) ve Hz. Hüseyin'in soyundan gelen dokuz evladı zikretmiştir.⁹² Şîî kaynaklarda *إنما وليكم الله* *“Siz’in veliniz ancak Allah’tır, peygamberidir, bir de Allah’ın emrine boyun eğerek namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren müminlerdir”*⁹³ âyeti de İbn Abbâs'a nispetle “*نزلت في علي*” şeklinde nüzul sebebi formuyla aktarılmaktadır.⁹⁴ Bu doğrultuda mezkûr âyet, “*Sizin veliniz Allah, Rasulü ve Hz. Ali’dir*” şeklinde sekteryan bir yorumla güçlü bir isme referans verilmiştir. Nitekim bu yorumlar, ilerleyen süreçte onların Kur’ân meallerine de yansımıştır.⁹⁵

Öte yandan kimi âlimlerin kendi dönemlerine kadar gelen mevcut rivayetleri sahih ya da zayıf yönünden herhangi bir değerlendirmede bulunmaksızın eserlerinde toplamaları⁹⁶ nedeniyle ideolojik saikle üretilen birbirine tezat teşkil eden bazı rivayetler zamanla hem Sünnî hem de Şîî kaynaklara dâhil olabilmıştır. Bu durumda sırf eserinde yer alıyor diye bir âlimin aktardığı tüm rivayetleri kabul ettiğini söylemek güçtür. Bahsi geçen hususun daha iyi anlaşılması için sonraki alt başlıklarda örneklenilerek izah edilecektir. Ancak öncelikle Şîa'nın hilafete meşruiyet kazandırmak için ilişkilendirdiği âyetleri Sünnîlerin nasıl yorumladığı, Şîî argümanlara karşılık Sünnîlerin nasıl cevap verdiği ve hilafetle ilintilendirilen âyetler bağlamında aktarılan rivayetlerin İbn Abbâs'a nispeti mukayeseli bir şekilde ele alınarak incelenecektir.

4.1.1. İmametle İlgili İbn Abbâs'a İzafe Edilen Rivayetler

Şîa'nın Ehl-i sünnet başta olmak üzere diğer mezheplerden keskin çizgilerle ayrıştığı en önemli konu, kuşkusuz imamet inancıdır. Nitekim Şîa, varoluşunu imamet inancı vasıtasıyla gerçekleştirmiş ve tarih sahnesinde varlığını sürdürebilmesi yine bu inanca bağlı olmuştur.⁹⁷ Dolayısıyla Şîa'nın imamet nazariyesini güçlü delillerle ortaya koyma çabası kaçınılmaz olmuştur.⁹⁸ Bu

⁹¹ el-Ahzâb 33/33.

⁹² Şeyh Sadûk İbn Bâbeveyh, *Uyûnu Abbâr-i Rızâ* (Beyrût: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1984), 1/65-66.

⁹³ el-Mâide 5/55.

⁹⁴ el-Kûfî, *et-Tefsîr*, 8/12; Ebû Ali Eminüddîn (Eminü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl et-Tabersî, *Mecma' u'l-Beyân*, ts., 3/324; Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed et-Tabâtabâ'î, *Tefsîru'l-Mîzân*, ts., 6/11.

⁹⁵ Murtaza Turabi, *Kur'ân-ı Kerîm ve Meâli*, ed. Vahdettin İnce (İstanbul: Kevser, 2013), 31, 32, 485.

⁹⁶ Örneğin bk. Ebû'l-Kâsım 'Alî b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, thk. 'Omer b. Ğarâme el-'Amravî (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1995), 42/229-234.

⁹⁷ Safa Muradov, *Ehl-i Sünnet Ve Şîa'nın Farklaşmasında Hadis Rivâyetlerinin Rolü* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 157.

⁹⁸ Bk. Ebû'l-Me'âlî 'Abdumelik b. 'Abdullâh el-Cuveynî, *Ġyâsî'l-'Umum fî İltiyâsî'z-Zulem*, thk. 'Abdul'azîm ed-Dîb (Mektebetu 'İmâmi'l-Haremeyn, 1401), 28-29.

bağlamda muhalif grupları ikna etmesi için Gadîr-i Hum rivayeti, imamlar dışında, herkes tarafından güçlü bir referans kaynağı kabul edilen İbn Abbâs tarikiyle de nakledilmiştir.⁹⁹

Şîî âlimler imamet teorisini Mâide sûresinin 67. âyetinin nüzul sebebi olarak nakledilen ve onlar tarafından mütevatir kabul edilen rivayet ile temellendirmektedir. Aktardıkları rivayete göre Hz. Peygamber Veda haccından dönerken Gadîr-i Hum denilen mevkide konaklamış ve bu esnada “Ey Peygamber! Rabbin tarafından sana indirilen buyrukları tebliğ et...” âyeti nazil olmuştur. Hz. Peygamber bunun üzerine orada hazır bulunanlara önce âyeti okumuş ardından şöyle demiştir: “Sizlere değerli iki şey bırakıyorum. Bunlardan biri Kur’ân, diğeri ise ehl-i beytimdir. Benden sonra bunlara tutunursanız asla yolunuzu kaybetmezsiniz.” Bu sözleri sarf ettikten sonra Hz. Peygamber, sağ tarafına Hz. Ali’yi alarak elinden tutup kaldırmış ardından sözlerine “Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır. Allahım! Onu seveni sev, ona düşmanlık edene sen de düşman ol.” şeklinde devam etmiştir. Hz. Peygamber’in açıklamalarından sonra aralarında Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in de yer aldığı sahabîler Hz. Ali’yi tebrik etmiştir. Hz. Peygamber ve ashabı bu olayın hemen akabinde Medine’ye vardıklarında ise Mâide sûresinde yer alan “Bugün dininizi kemale erdirdim...”¹⁰⁰ âyeti nâzil olmuştur. Böylece onlara göre Hz. Peygamber, Hz. Ali’nin velayetini insanlara duyurmak suretiyle son görevini hakkıyla icra etmiş ve bu vazifeyle din tamamlanmıştır.¹⁰¹ Aynı zamanda bazı Şîî âlimler, söz konusu rivayetin farklı varyantlarına yer veren¹⁰² Sünnî âlimlerden istişhadda bulunmuşlardır.¹⁰³

Buna ilaveten Şîî kaynaklarda zikri geçen rivayette İbn Abbâs’a istinaden “نزلت هذه الآية في علي”¹⁰⁴ şeklinde âyetin nüzul sebebi formuyla aktarılan ifade yer almaktadır. Hatta sonraki dönem Şîî âlimlerden Feyz el-Kâşânî (ö. 1091/1680) Kur’ân’ın tahrif edildiği düşüncesine sahip olmadığı halde Maide sûresinin 67. âyetini tefsir ederken Hz. Ali’nin imametini vurgu yapmak gayesiyle âyete ilavede bulunarak “Ey Peygamber! Rabbinden sana Ali hakkında indirileni tebliğ et...” şeklinde aktarmıştır.¹⁰⁵

Geç dönemde telif edilen Şîî tefsirlerde, erken dönem Şîî âlimlerin naklettikleri rivayetlere yer verilerek aynı görüş devam ettirilmiştir.¹⁰⁶ Buna ilaveten onlar tarafından, Sünnî âlimlerin mevla rivayetine yer verdikleri halde Hz. Ali’nin imametini kabul etmemeleri eleştirilmiştir.¹⁰⁷ Şeyh Müfid’in (ö. 413/1022) sistemli bir şekilde ortaya koyduğu daha sonra Şerif Murtaza (ö. 436/1044) ve Tûsî (ö. 460/1067) gibi âlimler tarafından geliştirilen usûlî geleneğinin imamete yaklaşımı, ahbârî geleneğinin argümanlarını aktarmak suretiyle söz konusu âyetler imametle ilişki-

⁹⁹ el-İyâşî, *Tefsîru’l-İyâşî*, 1/353; Ebû’l-Kâsım Furât b. İbrâhîm Furât el-Kûfi, *Tefsîru Furât el-Kûfi*, thk. Muhammed el-Kâzım (Tahran: Vizâretu’s-Şekâfe, 1990), 66/3.

¹⁰⁰ el-Mâide 5/3.

¹⁰¹ el-İyâşî, *Tefsîru’l-İyâşî*, 2/63; el-Kummî, *et-Tefsîr*, 9/13; el-Kûfi, *et-Tefsîr*, 8/1-2; et-Tabersî, *Mecma’u’l-Beyân*, 343; et-Tabâtabâ’î, *Tefsîru’l-Mîzân*, 6/29.

¹⁰² Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Mustedrek ale’s-Şâhihain*, thk. Heyet (Dâru’t-Te’şîl, 1435), 303.

¹⁰³ el-Kummî, *et-Tefsîr*, 9/15.

¹⁰⁴ el-Kummî, *et-Tefsîr*, 9/13; et-Tabersî, *Mecma’u’l-Beyân*, 343; et-Tabâtabâ’î, *Tefsîru’l-Mîzân*, 6/29.

¹⁰⁵ el-Feyz el-Kâşânî, *Tefsîru’s-Şâfi*, thk. Huseyn el-A’lemî (Tahran: Metebetu’s-Şadr, ts.), 2/52.

¹⁰⁶ Bk. es-Seyyid Hâşim el-Huseynî el-Bahrânî, *el-Burbân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Heyet (Kum, ts.), 491.

¹⁰⁷ Muhammed Kerim el-Bakûvî, *Gerçeğin Doğuşu Alevî Kur’an Tefsiri*, ed. Ahmet Dolunay (İstanbul: Merkür, 2000), 1/234.

lendirilerek aynı istikamette sürdürülmüştür.¹⁰⁸ Tefsirinde önemli oranda Sünnî kaynaklardan istifade eden Tabâtabâî (ö. 1402/1981) de Şîî geleneğini takip ederek imamet görüşünü aynı minvalde sürdürmüş ve bu konuda taviz vermemiştir.¹⁰⁹

Şîî kaynaklarda imamet görüşü yine İbn Abbâs'a isnad edilen farklı rivayetlerle de güçlendirilmiştir. Bu doğrultuda nakledilen diğer rivayete göre İbn Abbâs, Hz. Ali'nin şu sözlerini nakletmektedir: "Allah'ın hakkı batıldan açıkça ayırdığı gibi Rasullullah (tarafından) imamet bana verildi. Bu nedenle ben apaçık imamım."¹¹⁰

Görüldüğü üzere Şîî tefsirlerde imamet fikri, özellikle Maide Sûresi'nin 67. âyetiyle ilişkilendirilmiş ve nüzul sebebi olarak aktarılan mevla hadisi ilave ifadelerle İbn Abbâs'a izafe edilerek güçlü bir argümana sahipmiş gibi lanse edilmiştir. Bu meyanda bahsi geçen âyetin, onlar tarafından mezhep taassubu içerisinde değerlendirildiği söylenebilir.

Öncelikle Sünnî hilâfet anlayışına bakıldığında Şîîlerin imâmet düşüncesine mukabil geliştiği görülür.¹¹¹ Ehl-i sünnet'in imamet konusundaki genel fikri, nass ile ilişkilendirilmeyip, icmâya dayanmaktadır. Bu bağlamda Ehl-i sünnet "şûra"ya alternatif olarak "icmâ" fikrini geliştirmiştir. Ehl-i sünnet bu düşünceye, Sakîfe günü yaşanan hadisede kimsenin imamet hususunda nass iddiasını öne sürerek karşı çıkmamasını delil getirmektedir.¹¹²

Mâide sûresinin 67. âyeti ile ilgili Sünnî kaynaklara bakıldığında ise âyetin Uhud savaşının akabinde yaşanan gergin ve düşmanların atakta olduğu kaotik bir ortamda nazil olduğu zikredilir.¹¹³ Diğer yandan Sünnî kaynaklar, bahsi geçen âyetin Hz. Peygamber'in Yahudi ve Hıristiyanların hile ve tuzaklarına ve düşmanların sayıca çokluğuna rağmen tebliğ vazifesini sürdürmesini ve korkmaması gerektiğini vurgulamak üzere nazil olduğunu aktarmışlardır.¹¹⁴ Bunun yanı sıra Sünnî kaynaklarda aynı âyet hakkında İbn Abbâs'a isnad edilen farklı rivayetler mevcuttur. Örneğin bir rivayette Hz. Peygamber'in risalet görevini hakkıyla yerine getirememekten ve insanların kendisini tekzip etmelerinden dolayı yaşadığı endişe üzerine bu âyet nazil olmuştur.¹¹⁵ Bir başka rivayete göre ise Hz. Peygamber düşmanlar kendisine zarar vermesinler diye geceleri korunmaktaydı. Âyetin inmesiyle Hz. Peygamber artık başkasının korumasına ihtiyacı olmadığını ifade etmiştir.¹¹⁶

Burada öncelikli olarak Sünnî ve Şîî tefsirlerde âyetle ilintili olarak zamansal bir farklılığın olduğu görülmektedir. Şîî kaynaklarda zikri geçen âyet, Gadîr-i Hum rivayetiyle ilişkilendirildiği için dönemsel olarak Veda haccı zamanına denk gelirken; Sünnî kaynaklarda Uhud savaşı sonrası

¹⁰⁸ Rumeysa Albayrak, *İmâmîyye Şîâsi'nda İmamet Delili Olarak Gadîr-i Hum* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 100-101.

¹⁰⁹ et-Tabâtabâî, *Tefsîru'l-Mizân*, 6/26-27.

¹¹⁰ el-Kummî, *et-Tefsîr*, 45/1.

¹¹¹ Sancılı, *Erken Dönem Abbâsîlerde Mezhep-İktidar İlişkileri*, 75-76.

¹¹² el-Cuveynî, *el-Gîyâs*, 27, 34.

¹¹³ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Omer et-Teymî er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 12/42; Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'an*, thk. Hişâm Semîr el-Buhârî (Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kutub, 2003), 6/244.

¹¹⁴ et-Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, 8/567-568; er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 12/41.

¹¹⁵ el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'an*, 6/243.

¹¹⁶ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1422), 1/568.

nazil olduğu yönünde aktarıldığı için daha erken döneme tekabül etmektedir.¹¹⁷ Buna ilaveten dikkat çekilmesi gereken önemli bir hususu da zikretmek gerekir. Şîî âlimlerin istişhadda bulunduğu Sünnî âlimler eserlerinde mevla hadisine yer vermişlerdir. Fakat onlar, bu rivayeti Mâide sûresinin 67. âyetinin nüzul sebebi bağlamında aktarmamışlardır.¹¹⁸ Diğer bir ifadeyle Sünnî âlimlerin aktarımında âyet rivayet bağlantısı söz konusu değildir. Ayrıca Sünnî âlimler mevla hadisinde geçen “mevlâ” kelimesine Şîa gibi dini bir muhteva yüklemeyiz, Hz. Peygamber döneminde yaşanan sosyal bir olgu bağlamında ele alır.¹¹⁹ Bunun yanı sıra Şîî tefsirlerde mevla rivayetinde İbn Abbâs’a istinaden Gadîr-i Hum’da Hz. Peygamber’in doğrudan velayetle ilgili sözler sarfettiğine dair ifadeler yer verilmek suretiyle bazı ilaveler de söz konusudur. Fakat mevla hadisine yer veren Sünnî kaynaklarda söz konusu ifadeler bulunmamaktadır.

Bunlara ilaveten Şîa’nın imamet nazariyesine karşılık Sünnî kaynaklarda İbn Abbâs tarikiyle Hz. Peygamber’in hiç kimseye vasiyet etmediği nakledilmektedir.¹²⁰ Bu doğrultuda Sünnî tefsirlerde yer alan rivayete göre bir kişi İbn Abbâs’a gelerek şöyle der: “Bazı kimseler, Hz. Peygamber’in halktan gizlediği, sadece bize söylediği bazı bilgilerin yanımızda bulunduğunu söylüyorlar.” Bunun üzerine İbn Abbâs, “Mâide sûresinin 67. âyetini bilmiyor musun? Allah’a yemin olsun ki Allah Rasulü ardından bizlere yazılı bir kâğıt dahi bırakmadı.” şeklinde karşılık verir.¹²¹ Bu rivayet adeta Mâide sûresinin 67. âyetiyle ilintili olarak İbn Abbâs’a dayandırılan Şîî düşüncüyü yine İbn Abbâs’ın diliyle reddeden bir cevap mahiyetindedir.

Öte yandan Sünnî kaynaklarda İbn Abbâs’a istinaden Hz. Peygamber’in kendisinden sonra imam tayin etmediğine ve bu yönde herhangi bir vasiyette bulunmadığına işaret eder nitelikte ilginç bir başka rivayet de aktarılmaktadır. Rivayete göre Hz. Peygamber’in vefatına yakın hasta olduğu sırada Hz. Ali ile Hz. Abbâs arasında bir diyalog hasıl olur. Hz. Abbâs Hz. Peygamber’in hastalığı nedeniyle vefat edeceğini söyler ve bu nedenle Hz. Ali’ye onun yanına birlikte gitmeyi teklif ederek şöyle der: “Beraber Rasûlullâh’a (a.s.) gidelim ve kendisinden sonra idareyi kime bırakacağını soralım. Şayet halifelîği bize verecekse şimdiden bilelim ancak bu vazifeyi bizden başkasına verecekse şimdi öğrenelim ki bize vasiyet etmesini isteyelim.” Bu teklifin üzerine Hz. Ali, kendisine sorulması halinde Rasûlullâh, hilafetin başkasında olduğunu belirtirse insanların yönetimi kendilerine asla vermeyeceklerini bu nedenle de sormayacağını söyler.¹²²

¹¹⁷ Ebû Ca’fer Muḥammed b. Muḥammed et-Tûsî, *et-Tibyân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Ḥabîb (Beyrût: Dâru İhyâ’i Turâsî’l-‘Arabî, ts.), 3/433; et-Tabersî, *Mecma’ u’l-Beyân*, 343.

¹¹⁸ Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muḥammed b. Ahmed b. Ḥanbel eş-Şeybânî, *el-Musned*, thk. Heyet (Cem‘iyyetu’l-Meknez, 1431), 2/8/1178; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sunenu’l-Kubrâ*, thk. Heyet (Kahire: Dâru’t-Teşîl, 1433), 10/187; en-Nisâbü’rî, *el-Mustedrek âle’s-Şahîḥayn*, 5/303.

¹¹⁹ Ebû Muḥammed ‘Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dineverî İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muḥtelifi’l-Ḥadîs* (el-Mektebu’l-İslâmî - Muessesetu’l-İşrâk, 1999), 93; Ebû’s-Sa’âdat el-Mubârek b. Muḥammed İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî Ğarîbi’l-Ḥadîs ve’l-Eşer*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Maḥmûd Muḥammed eṭ-Ṭanâhî (Beyrût: el-Mektebetu’l-‘İlmiyye, 1979), 5/228.

¹²⁰ Ebû Bekr Abdullâh b. el-‘Absî İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Sa’d b. Nâsîr eş-Şetrî (Riyad: Dâru Kunûzi İş-bîliyyâ, 2015), 17/220; Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî, *el-Musned*, thk. Heyet (Cem‘iyyetu’l-Meknez, 1431), 2/93; Ebû Ya’lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *Musnedu Ebî Ya’lâ*, thk. Heyet (Kahire: Dâru’t-Te’şîl, 2017), 3/75.

¹²¹ İbn Ebî Hâtîm, *et-Tefsîr*, 4/1172. Dürülmensura bk

¹²² Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. İsmâ‘îl el-Buhârî, *el-Câmi’ u’l-Musnedu’s-Şahîḥu’l-Muḥtaşar*, thk. Muḥammed Zuheyr en-Nâsîr (Beyrût: Dâru Tavḳî’n-Necât, 2001), 6/12.

Her ne kadar İbn Abbâs'a izafe edilerek Hz. Ali üzerinden böyle bir argüman aktarılmışsa da Hz. Ali'nin tarihsel gerçekliğe tekabül eden şahsiyeti bakımından böyle bir düşünceye sahip olamayacağını kabul etmek gerekir. Nitekim o, hiçbir zaman doğrudan hilafet davasında bulunmamış ve tahkim kararına karşı olmasına rağmen¹²³ olası durumların vehametini anladığından, taraftarların tutumu ve fitne korkusu dolayısıyla halifeliği konusunda ısrarcı davranmamıştır. Bu rivayet, Şîa'nın İbn Abbâs vasıtasıyla güçlendirmeye çalıştığı imamet nazariyesini, yine İbn Abbâs aracılığıyla çürütmeye yönelik muhalif taraflarca ortaya konulduğunu hatıra getirmektedir. Bu doğrultuda hem Sünnî hem de Şîi gruplar tarafından İbn Abbâs'ın güçlü bir referans kabul edilmesi dolayısıyla ona nispetle kendi düşüncelerini destekleyecek argüman geliştirdikleri ve İbn Abbâs'tan nakledilen rivayetlerdeki çelişkilerden bazılarının bu sebepten kaynaklı olabileceği söylenebilir.

Şunu da belirtmek gerekir ki erken dönemlerde İbn Abbâs'a nisbetle aktarılan rivayetler, sonraki süreçlerde bilgi değeri açısından rivayetlerin genel kabul görmesi hasebiyle hem Sünnî hem Şîi tefsirlerde yer alabilmiştir. Ancak her iki grup da kendi paradigmalarına uygun olan rivayetleri güçlü bir argüman olarak aktarırken; aynı kanaldan gelen ve kendi eserlerinde yer alan aksi görüşü destekleyen rivayetleri tevil etmişlerdir. Her iki kesim tarafından bu yöntem vasıtasıyla tezat teşkil eden rivayetlerdeki problemler çözülmeye çalışılmıştır. Ancak çözüm önerileri de yine mezhebi saiklerle ortaya konulmuştur. Tevili mümkün olmayan rivayetler ise zayıf addedilmiştir.

Söz gelimi, *قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ* “*Sizden akrabalık sevgisinden başka bir karşılık istemiyorum.*”¹²⁴ âyetinde yer alan “*meveddet*” ifadesiyle alakalı birbirine muhalif iki farklı rivayet aktarılmakta ve her iki rivayet, İbn Abbâs tarihiyle nakledilmektedir. Mezkûr âyette yer alan “*akraba*” ifadesi, Sünnî kaynaklarda İbn Abbâs'a nispet edilen bir rivayette “Kureyşliler”in, başka bir rivayette ise “ehl-i beyt”in kast edildiği her iki farklı rivayet de yer almıştır.¹²⁵ Ancak ehl-i beyt olduğu yönünde aktarılan rivayet, her ne kadar Sünnî kaynaklarda yer almış olsa da İbn Teymiyye tarafından uydurma kabul edilmiş,¹²⁶ İbn Ebi Hâtım (ö. 327/938) de bu rivayeti zayıf olarak değerlendirmiştir.¹²⁷ Neticede Sünnî kaynaklarda meveddet âyetiyle ilgili İbn Abbâs'a refere edilen her iki farklı rivayete yer verilmesine karşın, Şîi tefsirlerde olduğu gibi¹²⁸ imamet ile ilişkilendirilmemiştir. Bilakis Sünnî kaynaklarda meveddet âyetiyle bağlantılı olarak İbn Abbâs'a atfen Hz. Peygamber’le akrabalık bağları bulunan Kureyş müşriklerinin olduğu ve onlardan bu bağa riâyet etmelerinin talep edildiği kaydedilmektedir.¹²⁹ Dolayısıyla Sünnî âlimler, kendi kaynaklarında birbirine zıt bu iki rivayete yer vermiş olsa da bazıları rivayetleri kendi görüşleri doğrultusunda izah etmiş bazıları da herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmaksızın sadece mevcut rivayetleri aktarmakla yetinmiş-

¹²³ Adnan Demircan, “Tahkim Sürecinde Hz. Ali”, *Hız. Ali*, ed. Ali Aksu (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2020), 167.

¹²⁴ eş-Şûra 42/23.

¹²⁵ Muḥammed b. ‘Alî b. Muḥammed el-Yemenî Şevkânî, *Fetbu’l-Kadîr* (Dimeşk: Dâru İbn Keşîr, 1414), 4/615.

¹²⁶ Ebu’l-‘Abbâs Taḳıyyuddîn Aḥmed b. ‘Abdilḥalîm İbn Teymiyye, *Minbâcu’s-Sunneti’n-Nebeviyye fî Nakḍi Kelâmi’s-Şî’a el-Kaderiyye*, thk. Muḥammed Reşâd Sâlim (y.y.: Câmî’atu’l-İmâm Muḥammed b. Su’ûd el-İslâmiyye, 1406), 7/95-99.

¹²⁷ İbn Ebi Hâtım, *et-Tefsîr*, 10/3276.

¹²⁸ el-Kummî, *et-Tefsîr*, 11; *et-Tabâtabâ’î*, *Tefsîru’l-Mîzân*, 26.

¹²⁹ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuhu*, thk. Abdulcelîl ‘Abduh Şelebî (Beyrût: ‘Âlemu’l-Kutub, 1988), 4/398/1988; İbn Teymiyye, *el-Minhâc*, 7/100.

tir.¹³⁰ Şunu da belirtmek gerekir ki görebildiğimiz kadarıyla İbn Abbâs' isnad edilen mütenakız rivayetlerden hem Sünnî hem de Şîî kaynaklarda yer alanların ekseriyeti ahkama dair ihtilaflarla ilintilidir. Hassaten aşağıda yer verilen örneklerde bu husus daha iyi anlaşılacaktır.

4.1.2. Fıkhî Hükümlerle İlgili İbn Abbâs'a İsnad Edilen Rivayetler

4.1.2.1. Sünnî ve Şîî Kaynaklarda Abdestte Ayakların Yıkınması/Mesh Edilmesi Meselesi

Sünnî ve Şîî tefsirler, sadece imamet konusunda değil hüküm bildiren hususlarda da İbn Abbâs'a istinaden çelişkili rivayetleri nakletmişlerdir. Söz gelimi abdest alırken ayakların yıkınması ya da mesh edilmesi meselesi bunlardan biridir. Mâide sûresinin 6. âyetinde geçen “ayakların yıkanması/mesh edilmesi” ifadesiyle bağlantılı olarak Sünnî ve Şîî kaynaklarda iki farklı kıraate ilişkin rivayet aktarılmaktadır.

Şîa'nın benimsediği hükümde abdest esnasında ayaklar yıkanmaz sadece mesh edilir.¹³¹ Nitekim onlara göre Kur'ân'da da bu şekilde geçmekte, İbn Abbâs da “abdest iki yıkama ve iki meshdir”¹³² ifadesiyle bu durumu açıkça zikretmektedir. Ne var ki “abdest iki yıkama ve iki meshdir” rivayeti Sünnî kaynaklarda da yer almıştır.¹³³ İbn Kesir (ö. 774/1373) ayakların mesh edilmesini içeren rivayetlerden bazılarını tenkit ederek Şîa'nın bu konuda hatalı olduğunu ifade ederken,¹³⁴ el-Âlûsî (ö. 1270/1854) de abdestte ayakların yıkınmasıyla ilgili rivayetlerin sahih, meshle ilgili rivayetlerinin tamamının da Şîilerce uydurulmuş olduğu konusunda uzun izahatta bulunmuştur.¹³⁵ Bazı Sünnî kaynaklarda meshe dair aktarılan rivayette de geçtiği üzere âyette ayakların mesh edilmesinin emredildiğini ancak Nebevî uygulamada ekseriyetle ayaklar yıkandığı için sahabenin yıkama hususunda ittifak ettiğini öne sürmüşlerdir.¹³⁶

Abdest âyeti konusunda Sünnî ve Şîî âlimler arasındaki esas ihtilaf, daha önce de ifade edildiği üzere Mâide sûresinde yer alan âyetin kıraatiyle ilintilidir. Ancak kıraatle ilgili her iki farklı varyantı da içeren rivayetler İbn Abbâs kanalıyla aktarılmıştır. Bir rivayette İbn Abbâs, “*وامسحوا برؤسكم وارجلكم*” kısmını “ercülükum” şeklinde önceki kelimeye atfederek kesralı okunduğunu zikrederken,¹³⁷ diğer rivayete göre o, üstün olarak “ercüleikum” şeklinde okunduğunu belirtmiştir.¹³⁸

¹³⁰ Bk. Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. 'Amr ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hakkâiki Çavâmiđi't-Tenzîl* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407), 4/219.

¹³¹ el-İyâşî, *Tefsîru'l-İyâşî*, 1/318.

¹³² et-Tûsî, *et-Tibyân*, 3/450; et-Tabersî, *Mecma' u'l-Beyân*, 3/254.

¹³³ et-Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, 8/195; el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'ân*, 6/92; ed-Dimeşki Ebû'l-Fidâ' İsmâil b. 'Omer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Sâmî b. Muḥammed Selâme (Dâru Tayyibe, 1420), 3/52.

¹³⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 3/53.

¹³⁵ Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Alûsî, *Râbu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb' il-Mesânî*, thk. 'Alî 'Abdubârî 'Aṭṭiyye (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 3/244-250.

¹³⁶ Celâlu'd-Dîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Menşûr* (Beyrût: Daru'l-Fikr, ts.), 3/29.

¹³⁷ et-Tûsî, *et-Tibyân*, 3/450; Abdülazîz b. Abdullah el-Humeydî, *Tefsîru İbn 'Abbâs ve Merviyâtübâ fî't-Tefsîr min Küttübi's-Sünne* (Riyad: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, ts.), 325.

¹³⁸ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *en-Nâsib ve'l-Mensûb*, thk. Muḥammed Şâlih el-Mudeyfir (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1418), 2/117; et-Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, 8/192; el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'ân*, 6/93.

Öte yandan Sünnî âlimler sened zincirinde İbn Abbâs'ın da yer aldığı “ateşte yanacak topraklara yazıklar olsun”¹³⁹ hadisine binaen ayakların yıkanmasının farzıyetine dikkat çekmişler ve bu doğrultuda İbn Abbâs'a istinaden “ercüleikum” şeklinde mansup okunduğunu dolayısıyla da ayakların meshine dair bir hüküm çıkarılamayacağını belirtmişlerdir.¹⁴⁰ Neticede her iki rivayetin hem Sünnî hem de Şîî kaynaklarda yer almasına karşın muhalif taraflar kendi düşünceleri doğrultusunda uygun olan rivayeti tercih etmiştir. Bir mesele olarak abdestte ayakların yıkanması ya da mesh edilmesi elbette bu kadar bilgiyle sınırlı değildir. Ancak çalışmamızın konusu tarafların sahip olduğu düşünceleri izah etmek değil¹⁴¹ aksine bu husustaki fikirlerini İbn Abbâs'a isnad edip etmemeleridir ki araştırmamız neticesinde bu konudaki çelişkili aktarımların İbn Abbâs'a dayandırıldığı açıkça görülmektedir.

4.1.2.2. Sünnî ve Şîî Kaynaklarda Müt`a Nikâhı Meselesi

Müt`a nikâhı da Sünnî ve Şîî tarafların kendi düşünceleri doğrultusunda İbn Abbâs'a referans verdikleri bir başka örnektir. Bu meselede birbirini nakzeden rivayetlerin İbn Abbâs aracılığıyla aktarılması dikkat çekmektedir. Kur'an'ın nâzil olduğu toplumsal vasatta eski Arap adetlerinden olan müt`a nikâhı, daha çok geçici bir süre için yabancı memlekette bulunan erkekler tarafından yapılırdı.¹⁴² Ancak çalışmamızda grift bir konu olan müt`a hususunda detaylara¹⁴³ girilmeyecek sadece İbn Abbâs'a izafe edilen çelişkili rivayetlere yer verilecektir.

İbn Abbâs'a isnad edilen ve birinde müt`a nikâhının mübah olduğu diğerinde haram saydığı belirtilen her iki rivayet de Sünnî ve Şîî kaynaklarda yer almaktadır. Rivayetlerden birine göre İbn Abbâs, müt`anın caiz olmadığını ileri süren Abdullah b. Zübeyr ile polemik yaşamış ve Hz. Peygamber döneminde uygulandığını söylemiştir.¹⁴⁴ Bir diğer rivayette ise İbn Abbâs, Huneyn gazvesinde bir başka yerde Hayber gününde müt`anın yasaklandığını açıkça ifade etmiştir.¹⁴⁵

Şîa'ya göre Nisâ sûresinin 24. âyetine binaen İbn Abbâs'ın da dâhil olduğu Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733 [?]) ve Ca'fer es-Sâdık gibi önemli sahabe ve tabînin müt`a nikâhına cevaz vermesine karşın¹⁴⁶ Hz. Ömer tarafından yasaklanmıştır. Nitekim Şîî âlimlerin aktarımına göre İbn Abbâs'ın, “Eğer Ömer müt`a nikâhını yasaklamış olmasaydı,

¹³⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *el-Mecmu' Şerhu'l-Mubezzeb* (Dâru 'Âlemi'l-Kitâb, 1423), 46.

¹⁴⁰ Ebû Dâvûd Suleymân b. Dâvûd el-Başrî et-Tayâlisî, *el-Musned*, thk. Muhammed b. 'Abdulmuhsin et-Turkî (Kahire: Dâru Hecer, 1999), 4/228; Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, 5/2641; et-Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, 8/200-201.

¹⁴¹ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Mustafa Öztürk, *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şîa Polemikleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012).

¹⁴² Sevim Gelgeç, “Mâ Malakat Aymân in the Context of Returning to the Ontological Understanding of Chastity”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2021), 975-976.

¹⁴³ Detaylı bilgi için bk. Öztürk, *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şîa Polemikleri*, 273-308.

¹⁴⁴ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *en-Nâsib ve'l-Mensûb*, 76; Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc Muslim, *Musnedu's-Sahîhu'l-Muhtaşar bi Nakli'l-'Adl 'ani'l-'Adl ilâ Resûlillâh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, thk. Heyet (Kahire: Dâru't-Te'şîl, 1374-75/1955-56), 3/460; Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Abkâmu'l-Kur'an*, thk. Abdusselâm Muhammed Alî (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 3/96; et-Tabâtabâ'î, *Tefsiru'l-Mizân*, 2/50.

¹⁴⁵ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 12/289; İbn Hacer el-'Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîh el-Buhârî*, thk. Muhibbuddin el-Haţîb (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 9/168; İbn Âşûr, Muhammed b. Tâhir b. 'Âşûr, *et-Tabrîr ve't-Tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye, 1984), 5/10.

¹⁴⁶ et-Tûsî, *et-Tibyân*, 3/165-167; et-Tabersî, *Mecma' u'l-Beyân*, 3/50-51; et-Tabâtabâ'î, *Tefsiru'l-Mizân*, 4/79.

günahkâr kişiler dışında kimse zina etmezdi” şeklinde ifade etmesi,¹⁴⁷ müt`a nikâhının Hz. Ömer tarafından kesin bir şekilde yasaklandığını göstermektedir.

Şîî kaynaklarda aktarılan bir başka rivayette İbn Abbâs zikri geçen âyeti “*belirli bir vakte kadar faydalanmanıza karşılık onlara ücretlerini veriniz*” anlamına gelecek şekilde “*ilâ ecelin müsemmâ*” ifadesini ilâve ederek okumuştur. Bunun yanı sıra onlara göre âyette “*müt`a*” kökünden türetilmiş bir fiilin kullanılması ve mehirden söz edilmeksizin “*üçür*” kelimesine yer verilmesi hasebiyle âyetin dâimî nikâhı murad etmediği müsellemdir.¹⁴⁸ Dolayısıyla İbn Abbâs’ın da ifade ettiği üzere âyette müt`anın helal olduğu ortadadır. Hz. Peygamber de müt`ayı yasaklamamıştır. Bu durumda Allah ve Rasulüne rağmen müt`ayı haram addetmek âyeti inkâr etmek demektir.¹⁴⁹

Ancak Sünnî âlimler, “*istemtea*” fiilinin Arap dilinde muhtelif anlamlarda kullanıldığını ayrıca süresiz evlilikte karı-koca ilişkisini belirtmek üzere de söylendiğini ifade etmişlerdir.¹⁵⁰ Buna ilaveten onlar, âyette “*istemtea*” fiilinin müt`a nikâhı manasında kullanıldığına dair bir karinenin bulunmadığını, âyetin bağlamından hareketle bu fiilin dâimî evliliğe işaret ettiğini vurgulayıp “*üçür*” kelimesinin de “*mehirler*” anlamına geldiğini belirtmişlerdir.¹⁵¹ İbn Abbâs’tan aktarılan ve zikri geçen âyette “*ilâ ecelin müsemmâ*” ifadesinin bulunduğu belirtilen rivayetin de Sünnî kaynaklarda yer almasına karşın “*ilâ ecelin müsemmâ*” ifadesinin resmi mushafta bulunmaması hasebiyle Sünnî âlimlerce bu rivayet reddedilmiştir.¹⁵²

Öte yandan Şîa’nın müt`a nikâhının caiz olduğuna dair güçlü bir argüman olarak ortaya koyduğu İbn Abbâs rivayetleri konusunda Sünnî âlimler farklı yorum geliştirmişlerdir. Bunlardan en dikkat çeken ise Tirmizi’nin görüşleridir. Ona göre İbn Abbâs’ın müt`a nikâhını tecviz ettiği rivayet, İslam’ın ilk dönemiyle ilintilidir. Nitekim İslam’ın erken devrinde müt`a henüz yasaklanmamıştı. Fakat son dönemlerde bu nikâh yasaklanmış, İbn Abbâs bu yasaklamadan haberi olmadığından müt`a’nın caiz olduğunu ifade etmiştir. Buna mukabil İbn Abbâs, bu hususla ilintili gerçeği öğrendikten sonra müt`anın haram olduğunu bildirmiştir. Dolayısıyla her ne kadar rivayetler çelişkili görünse de aslında İbn Abbâs tarafından bu düşünceler, farklı dönemlerde dile getirilmiştir. Başka bir ifadeyle tarihsel açıdan bakıldığında İbn Abbâs’ın bu haramlık hususundan geç haberdar olması durumu söz konusudur.¹⁵³ Dolayısıyla İbn Abbâs, başlangıçta müt`aya cevaz verirken, sonradan bu görüşünden rücû ederek onun haram olduğunu belirtmiştir. Bu meyanda Tirmizi’nin rivayetlerdeki çelişkiyi bir bakıma çözüme kavuşturmayı amaçladığı söylenebilir. Ancak İbn Abbâs’ın Nisâ sûresinin 24. âyetiyle ilintili böylesine önemli bir detayı geç öğrenmesi ya da bulunduğu dönemde yaşanan olgudan çok geç haberdar olması tartışmalı bir konu olarak görülmektedir.

¹⁴⁷ et-Tabersî, *Mecma’u’l-Beyân*, 3/52.

¹⁴⁸ et-Tûsî, *et-Tibyân*, 3/165; et-Tabersî, *Mecma’u’l-Beyân*, 3/51.

¹⁴⁹ el-İyâşî, *Tefsîru’l-İyâşî*, 1/249.

¹⁵⁰ el-Buhârî, *es-Sahîh*, 7/10.

¹⁵¹ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Şerhu Me’âni’l-Âşâr*, thk. Muhammed Zuhri en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdilhak (Âlemu’l-Kutub, 1994), 3/26; el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-Âhkâmi’l-Kur’an*, 5/129.

¹⁵² et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 6/587-588; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd b. Muhammed b. el-Ferrâ el-Beğavî, *Me’âlimu’t-Tenzîl fi Tefsîri’l-Kur’an*, thk. Abdürrezzak el-Mehdî (Beyrût: Dâru İhyâit-Türâsi’l-Arabî, 1999), 1/596; Ebû Muhammed Abdülhak İbn Atıyye, *el-Muharreru’l-Vecîz fi Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2001), 2/36; el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-Âhkâmi’l-Kur’an*, 5/130.

¹⁵³ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Heyet (Kahire: Dâru’t-Te’sîl, 2015), 2/336.

Yine Sünnî kaynaklarda İbn Abbâs'ın vefatından önce müt`a hakkında dile getirdiği düşüncelerinden dolayı tevbe ettiği de aktarılmıştır.¹⁵⁴ Diğer bir Sünnî yoruma göre ise İbn Abbâs'ın her hâlükârda müt`aya cevaz vermediği gibi, bu nikâh çeşidini mutlak haram olarak da addetmemiştir. Bilakis o, çaresiz durumlarda domuz eti yeme kabilinden bir ruhsat addedip sadece zina suçuna zorlayacak bir zaruret halinde müt`aya ruhsat vermiştir.¹⁵⁵

Görüldüğü kadarıyla Sünnîler ve Şiîler arasında cereyan eden ihtilaflı görüşler, muhtelif rivayetlerin İbn Abbâs'a izafe edilmesine tesir etmiştir. Nitekim “*Tercümânu'l-Kur'an*” niteliğiyle Kur'an'a vukufiyeti belirtilen¹⁵⁶ İbn Abbâs'ın âyetlerle ilintili bahsi geçen rivayetlerde bu denli çelişik görüşleri zikretmiş olmasının izahı mümkün olmasa gerektir. Bu meyanda İbn Abbâs'a nispet edilen çelişkili rivayetler muhteva açısından incelenip Sünnî ve Şiî düşünceyle karşılaştırıldığında aralarında önemli oranda münasebetin olduğu görülmektedir. Tefsirde bilginin önemli ölçüde rivayete dayanması ve tefsirde senet zincirinin ehl-i hadis gibi kriterlere sahip olmaması rivayetlerin İbn Abbâs'a nispet edilmesini kolaylaştırmış ve bu durum, birbirine tezat teşkil eden rivayetlerin nicelik yönünden artmasının yanı sıra birbirini nakzeden rivayetlerin zamanla hem Sünnî hem de Şiî kaynaklarda yer almasına neden olabilmektedir.

Son tahlilde İbn Abbâs'ın hem Şiî hem de Sünnî taraflarca tefsirde muteber addedilmesi hasebiyle bir âyet hakkında birçok çelişkili rivayetin İbn Abbâs'a dayandırılması temelde hicrî ikinci asırdaki dini epistemolojik yaklaşımla doğrudan bağlantılıdır. Böylece taraflar, muhtelif düşüncelerini İbn Abbâs'a isnad ederek, hasmına karşı güçlü argümanlara sahipmiş gibi fikirlerini dayatmaya çalışmışlardır. Söyleyen değil “söylenen İbn Abbâs” fikrini savunma gerekçemiz, hicrî ikinci asırda epistemolojik değer rivayete tekabül etmesiyle ilintilidir. Dolayısıyla o dönemde bilgi, referans değeri güçlü olan isimlere izafe edilmesiyle değer kazanmaktadır. Diğer bir ifadeyle ona atfedilen rivayetlerin, bilginin genel geçer addedilmesinde önemli bir kriter olarak görülmesi nedeniyle her iki kesim de kendi düşüncelerinin meşruiyetine dayanak teşkil etmesi adına, kendilerine ait görüşleri İbn Abbâs'a nispet edebilmiştir. Nitekim çoğu çelişkili rivayetlerin İbn Abbâs'tan aktarılması da bu fikri desteklemektedir.

Sonuç

Bu çalışmada İbn Abbâs'a atfedilen rivayetlerin Sünnî-Şiî paradigmayla münasebeti dolayısıyla çelişkili olanları incelenmiş ayrıca muhtelif rivayetlerin İbn Abbâs'a refere edilmesinin hicrî ikinci asırdaki dini epistemolojiye yaklaşım tarzıyla bağlantılı olduğu tespit edilmiştir. Zira erken dönemde bilgi önemli ölçüde rivayete denk gelmekte, ilim kapsamında değerlendirilen isnada dair ihtimam da ağırlıklı olarak bu süreçte gözlemlenmektedir. Dolayısıyla erken dönemde isnad rivayet sistemi, bilginin meşruiyeti açısından hayati önem arz etmektedir. Buna bağlı olarak hicri ikinci asırda epistemolojinin önemli ölçüde rivayete dayanması hasebiyle tarafların sahip oldukları fikirleri, birçok kesim tarafından muteber addedilen bir isme izafe etmeleri kaçınılmaz olmuştur. Özellikle rivayetlere yaklaşım açısından tefsirin hadis disiplininin farklı olması, tefsirlerde aynı âyet hakkında birbirini nakzeden muhtelif sayıda rivayetlerin yer almasına sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda nicelik yönünden dikkat çeken isim ise kuşkusuz İbn Abbâs'tır.

¹⁵⁴ ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1/498.

¹⁵⁵ Muḥammed b. Tâhir b. 'Âşûr, *et-Tabrîr ve't-Temvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye, 1984), 5/11.

¹⁵⁶ es-Suyûtî, *el-İtkân*, 4/234.

Sünnî ve Şii taraflarca tefsirde otorite kabul edilen İbn Abbâs'a çok sayıda rivayet isnad edilmiştir. İbn Abbâs'a atfedilen çelişkili rivayetler içerik yönünden analiz edildiğinde ihtiva ettiği düşüncelerin erken dönemlerde izdüşümlerine rastlamak mümkündür. Söz gelimi erken dönemde telif edilenler de dâhil Şii kaynaklarda imamet fikri, Maide sûresinin 67. âyetinin nüzul sebebi bağlamında aktarılan İbn Abbâs rivayetiyle temellendirilmiş ve bu durum imamet düşüncesinin meşru zeminini oluşturmuştur. Buna mukabil Sünnî kaynaklarda ise yine İbn Abbâs vasıtasıyla söz konusu düşünceye reddiye mahiyetinde rivayetlerin yer aldığı görülmüştür.

Öte yandan Sünnî ve Şii'lerin ahkam konularından abdestte ayakların yıkanması ya da mesh edilmesi ile müt`a nikâhı konusudaki düşünceleri ve bu hükümlerle ilişkilendirdikleri âyetler hakkında aktardıkları rivayetler incelenmiştir. Bu konuda tenakuz içeren rivayetler ağırlıklı olarak İbn Abbâs kanalıyla aktarılmıştır. Ahkamlarla ilintili mütenakız rivayetler, bir önceki imamet örneğinden farklı olarak hem Sünnî hem de Şii kaynaklarda yer almıştır. Ancak her iki grup tarafından kendi görüşleriyle mutabık olan rivayetler kabul edilirken, İbn Abbâs'a isnad edildiği halde kendi düşünceleriyle uyuşmayan rivayetler yer yer zayıf addedilmiş kimi durumda da farklı yorumlar geliştirilerek tevil edilmeye çalışılmıştır. Neticede, incelenen örneklerle bağlantılı olarak Sünnî ve Şii kaynaklarda yer alan İbn Abbâs'a istinaden tezat teşkil eden rivayetlerin tarafların görüşleriyle paralellik arz etmesi, her iki tarafın da kendi görüşlerini içeren bazı söylemleri İbn Abbâs'a izafe ettikleri düşüncesini desteklemektedir.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Hatice Ece ERCİN

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Kitâbu's-Sünne*. thk. Muhammed b. Saïd Sâlim el-Kahtânî. Riyad: Dâru İbn Kayyim, 1986.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Musned*. thk. Heyet. 12 Cilt. Cem'iyetu'l-Meknez, 1431.
- Aksoy, Soner. "el-Burhan fî Vucuhî'l-Beyân Eseri Bağlamında İbn Vehb el-Kâtib'in Beyan Yönetiminin Varlık ve Yorum Açısından Kur'an Tasavvuruna Katkısı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (2020), 229-251.
- Albayrak, Rumeysa. *İmâmiyye Şiası'nda İmamet Delili Olarak Gadir-i Hum*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Alûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-. *Râhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'î'l-Meşânî*. thk. 'Alî 'Abdubârî 'Aṭṭiyye. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415.
- Atvân, Hüseyin. *el-Emevîyyûn ve'l-Hilâfe*. Beyrût: Dâru'l-Cil, 1986.
- Avcı, Casim. "Hilâfet". 17/539-546. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1998.
- Aydemir, Selahattin. "Hadîs Uydurmacılığının Tespitinde Kullanılan Bir Rivâyetin Tetkik ve Tahlili: 'Hz. Peygamber'e Yalan İsnâd Edilmediği Zamanda Hadîs Naklederdik'". *Balikesir İlahiyat Dergisi* 11 (2020), 10-38.
- el-Bahrânî, es-Seyyid Hâşim el-Hüseynî. *el-Burbân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Heyet. Kum, ts.
- el-Baküvi, Muhammed Kerim. *Gerçeğin Doğuşu Alevî Kur'an Tefsiri*. ed. Ahmet Dolunay. İstanbul: Merkür, 2000.
- el-Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd b. Muhammed b. el-Ferrâ. *Me'âlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Abdürrezzak el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1999.
- el-Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbu'l-Eşraf*. thk. Suheyl Zekkâr. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1417.
- el-Buhârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl. *el-Câmi'u'l-Musnedu's-Şahîhu'l-Muhtaşar*. thk. Muhammed Zuheyr en-Nâşır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavkı'n-Necât, 2001.
- el-Buhârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl. *et-Târîhu'l-Evsat*. thk. Teysîr b. Sa'd, Yahyâ b. 'Abdullâh. 5 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, Riyad 1426/2005., 1426.
- Bulut, Ali. "Kur'an Filolojisine Dair İbn Abbâs'a Nisbet Edilen Üç Eser". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20-21 (2005), 279-297.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *İslâm'da Siyasal Akıl*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi, 1997.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Taribi*. 2 Cilt. Ankara: Fecr, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat*

- Fakültesi Dergisi* 21/ (1976), 1-35.
- el-Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Abkâmu'l-Kur'an*. thk. Abdusselâm Muḥammed Alî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994.
- el-Cuveynî, Ebû'l-Me'âlî 'Abdumelik b. 'Abdullâh. *Ğyâsî'l-'Umem fî İltiyâsî'z-Zulem*. thk. 'Abdul'azîm ed-Dîb. Mektebetu 'İmâmi'l-Haremeyn, 1401.
- Çakan, İsmail Lütî - Eroğlu, Muhammed. "Abdullah b. Abbas". 1/76-79. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1988.
- Çetin, Mustafa. "Abdullah İbn Abbas (r.a.) ve Tefsiri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 227-238.
- Dalkılıç, Mehmet. "Sembolik Anlatımın Siyasal Bir Araç Olarak İşlevselleşmesi ve Batınî Mezheplerde Gizli Dil". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/2 (2005), 125-142.
- Demircan, Adnan. "Tahkim Sürecinde Hz. Ali". *Hz. Ali*. ed. Ali Aksu. 157-168. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2020.
- Dinç, Ömer. *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî. *en-Nâsib ve'l-Mensûb*. thk. Muḥammed Şâlih el-Mudeyfir. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1418.
- Erçin, Hatice Ece. *Medenî Dönem Hitaplarının Üslûp Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara: İlahiyât, 2021.
- Fidan, Ayşenur. *Kur'ânî Dilin Nebvî Dili İnşası Kudsi Hadisler Bağlamında*, ed. Vildan Altay, İstanbul: Kitâbî Yayınevi, 2022.
- Gelgeç, Sevim. "Ma Malakat Ayman in the Context of Returning to the Ontological Understanding of Chastity", *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2021), 965-1011.
- Görgün, Tahsin. "Varlık ve Bilgi Cihetinden Kur'an". *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. ed. Bilal Gökçür vd. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010.
- Habibov, Aslan. *İlk Dönem Şîî Tefsir Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Hamido, Emin. *Abdullah Bin Abbâs'ın Şahsiyle İlgili Uydurma Hadislerin Tahrici*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Hanefî, Hasan. *Mine'l-'Akâde ile's-Serra*. Kahire: Mektebetü Medbûlî, ts.
- el-Herevî, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn. *Tebẓîbu Kitâbi Cemheretu'n-Neseb*, ts.
- el-Humeydî, Abdülazîz b. Abdullah. *Tefsîru İbn 'Abbâs ve Merviyâtübâ fî't-Tefsîr min Kütübî's-Sünne*. Riyad: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, ts.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım 'Alî b. el-Ḥâsen. *Târîhu Dimeşk*. thk. 'Omer b. Ğarâme el-'Amravî. 80 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1995.

- İbn Âşûr, Muhammed b. Tâhir b. 'Âşûr. *et-Tabrîr ve't-Tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak. *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Bâbeveyh, Şeyh Sadûk. *Uyûnu Abbâr-i Raza*. Beyrût: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1984.
- İbn Ebi Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Es'ad Muhammed eṭ-Ṭayyib. Riyad: Mektebetu Nizâr Muştafâ el-Bâz, 1998.
- İbn Ebi Hâtım, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed. *el-Cerb ve't-Ta'dîl*. Haydarâbâd, Beyrut: Ṭab'atu Meclisi Dâireti'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, Dâru İhyâit-Turâşî'l-'Arabî, 1952.
- İbn Ebi Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Musanef*. thk. Sa'd b. Nâşîr eş-Şetrî. 25 Cilt. Riyad: Dâru Kunûzi İşbîliyâ, 2015.
- İbn Hacer el-'Askalânî. *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*. thk. Muhibbuddîn el-Haṭîb. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Daru'l-Fikr, 1986.
- İbn Kesîr, ed-Dimeşkî Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed Selâme. Dâru Ṭayyibe, 1420.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-İmâme ve's-Siyâse*. thk. Ḥalîl el-Manşûr. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*. el-Mektebu'l-İslâmî - Muessesetu'l-İşrâk, 2. Basım, 1999.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec 'Abdurrahmân b. Aḥmed. *Mecmû'u Resâilî İbn Receb el-Hanbelî*. thk. Ebû Muş'ab Ṭal'at b. Fu'âd el-Ḥulvânî. 4 Cilt. Kahire: el-Fârûk el-Ḥadîse, 2004.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî. *et-Tabakât*. thk. Alî Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2001.
- İbn Şâzân, Fazl. *el-İdâb*. Tahran: Müessesetu İntişarat, 1363.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-'Abbâs Taḳıyyuddîn Aḥmed b. 'Abdilḥalîm. *Minbâcu's-Sunneti'n-Nebeviyye fî Nakdi Kelâmi's-Şî'a el-Kaderiyye*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. y.y.: Câmî'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1406.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-'Abbâs Taḳıyyuddîn Aḥmed b. 'Abdilḥalîm. *Mukaddime fî Uşûli't-Tefsîr*. Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1980.
- İbnü'l-Esîr, Ebû's-Sa'âdât el-Mubârek b. Muhammed. *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Ḥadîs ve'l-Eşer*. thk. Tâhir Aḥmed ez-Zâvî, Maḥmûd Muhammed eṭ-Ṭanâhî. 5 Cilt. Beyrût: el-Mektebetu'l-İlmiyye, 1979.
- el-İyâşî, Ebû'n-Naḍr Muhammed. *Tefsîru'l-İyâşî*. thk. Hâşim er-Resûlî. 2 Cilt. Tahran: Mektebetu'l-

- İlmiyye, ts.
- Karataş, Ali. “Tefsir İlminde Rivayet Algısı”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018), 21-57.
- Karataş, Şaban. *Şiâ'da ve Ehl-i Sünnet'te Kur'an Tasavvuru*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2013.
- el-Kâşânî, el-Feyz. *Tefsîru's-Şâfi*. thk. Huseyn el-A'lemî. Tahran: Metebetu's-Şadr, ts.
- Koç, Mehmet Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri -İbn Ebû Hâtim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-*. Ankara: Kitâbiyât, 2003.
- Korkmaz, Sıddık. “Sınırları Belirlenemeyen Dinî Bir Oluşum: Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 5/3 (2005), 377-392.
- el-Kûfî, Ebû'l-Kâsım Furât b. İbrâhîm Furât. *Tefsîru Furât el-Kûfî*. thk. Muḥammed el-Kâzım. Tahran: Vizâretu's-Şekâfe, 1990.
- el-Kuleynî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Ya'kûb. *el-Furû'u'l-Kâfi*. thk. Alî Ekber el-Ğıfârî. 8 Cilt. Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1388.
- el-Kummî, Ebû'l-Hasen 'Alî. *Tefsîru'l-Kummî*. thk. es-Seyyid Tayyib el-Mûsevî. Kum: Dâru'l-Kitâb, 1387.
- el-Kurtubî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed el-Ḥazrecî. *el-Câmi' li-Âḥkâmî'l-Kur'an*. thk. Hişâm Semîr el-Buḥârî. Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kutub, 2003.
- Kuzudişli, Bekir. *Şiâ ve Hadis*. İstanbul: BSR Yayın Grubu, 2011.
- Kuzudişli, Bekir. “Şiâ'da Rivayet Olgusunu Şekillendiren Temel Unsurlar”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018), 59-92.
- Küçük, Raşit. “İsnad”. 23/154-159. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2001.
- Latifov, İftixar. “Abdullah İbn Abbas'ın Hayatı ve Tefsir Faaliyetleri”. *Bakı İslam Üniversitesi Elmi Mecmuası* 7 (2012), 167-182.
- el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî. *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*. thk. Es'ad Dâğır. Kum: Dâru'l-Hicre, 1409.
- el-Mevsilî, Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî. *Musnedu Ebî Ya'lâ*. thk. Heyet. 6 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2017.
- el-Murâdî, Ebû Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed. *Me'âni'l-Kur'an*. thk. Muḥammed 'Alî es-Şâbûnî. Mekke: Câmi'atu Ummu'l-Ḳurâ, 1409.
- Muradov, Safa. *Ehl-i Sünnet Ve Şiâ'nın Farklaşmasında Hadis Rivayetlerinin Rolü*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Muslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Musnedu's-Şahîbu'l-Muḥtaşar bi Nakli'l-'Adl 'ani'l-'Adl ilâ Resûlillâh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. thk. Heyet. 7 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1374-75/1955-56.

- en-Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sunenu'l-Kubrâ*. thk. Heyet. Kahire: Dâru't-Teşîl, 1433.
- en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri. *el-Mecmu' Şerhu'l-Muhezzeb*. Dâru 'Âlemi'l-Kitâb, 1423.
- en-Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim. *el-Mustedrek âle's-Şâhihayn*. thk. Heyet. 8 Cilt. Dâru't-Te'sîl, 1435.
- Osmançebebioğlu, Serhan. "Kur'ânî Üslup Açısından İnfîtar Sûresi", *İslâm Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 103-124.
- Özek, Ali. "Dirayet Müfessiri İbn Abbas". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 67-74.
- Öztürk, Mustafa. *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şia Polemikleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Rahman, Fazlur. *Tarih Boyunca İslâmi Metodoloji Sorunu*. çev. Salih Akdemir. Ankara: Ankara Okulu, 4. Basım, 2009.
- er-Râzî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Omer et-Teymî. *Mefâtîhu'l-Ğayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- es-Sadr, Seyyid Hasan. *Te'sisu's-Şîa li Ulûmi'l-İslâm*. Tahran, ts.
- es-Sâlih, Subhî İbrahim. *Ulûmu'l-Hadîs ve Mustalahub*. Beyrût: Dâru'l-İlm, 1984.
- Sancılı, Fatih. *Erken Dönem Abbasîlerde Mezhep-İktidar İlişkileri*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Savut, Harun. "Abdullah İbn Abbas'a İsnad Edilen ve Tartışma Konusu Olan Rivayetler". *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı: Kur'an ve Sabâbe Sempozyumu (22-23 Mayıs 2015/Sivas)*. ed. Hasan Keskin - Abdullah Demir. 253-275. Sivas, 2016.
- es-Serahsî, Muḥammed b. Aḥmed b. Ebû Sehl. *Usûlu's-Serahsî*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- es-Sevrî, Ebû Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk. *Tefsîru's-Şevrî*. thk. Ebû Ca'fer Muḥammed. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Sıbt İbnul-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu. *Mir'âtu'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân*. thk. Muḥammed Berekât vd. 23 Cilt. Dimeşk, 1434.
- es-Suyûtî, Celâlu'd-Dîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *ed-Durru'l-Menşûr*. 8 Cilt. Beyrût: Daru'l-Fikr, ts.
- es-Suyûtî, Celalu'd-Din 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muḥammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etu'l-Miṣriyyeti'l-'Amme li'l-Kuttâb, 1394.
- eş-Şâtıbî, İbrâhîm b. Mûsâ el-Laḥmî. *el-Muvâfakât Fi Usulil Fıkḥ*. thk. Abdullah Draz. 7 Cilt. Beyrût: Daru'l-Marife, ts.

- eş-Şâtübî, İbrâhîm b. Mûsâ el-Laḥmî. *el-İ'tisâm*. thk. Selîm b. 'Îd el-Hilâlî. Suûd: Dâru İbn 'Affân, 1412.
- eş-Şevkânî, Muḥammed b. 'Alî b. Muḥammed el-Yemenî. *Fethu'l-Kadîr*. Dimeşk: Dâru Ibn Keşîr, 1414.
- eş-Şeybânî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. el-Ḥâsen. *el-Asl*. thk. Muḥammed Boynukalın. Beyrût: Dâru İbn Ḥazm, 2012.
- et-Tabâṭabâ'î, Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed. *Tefsîru'l-Mîzân*. 20 Cilt, ts.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. thk. Ḥamdî b. Abdulmecîd es-Selefi. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'an*. thk. 'Abdullâh b. 'Abdilmuḥsin et-Turkî. 24 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk, ve Şlâtu Târîhi et-Taberî*. 11 Cilt. Beyrût: Dâru't-Turâs, 1387.
- et-Tabersî, Ebû Alî Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl. *el-İbticac*. Beyrût: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1983.
- et-Tabersî, Ebû Alî Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl. *Mecma'u'l-Beyân*, ts.
- et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muḥammed. *Şerḥu Me'âni'l-Âsâr*. thk. Muḥammed Zuhri en-Neccâr, Muḥammed Seyyid Câdilḥak. 5 Cilt. Âlemu'l-Kutub, 1994.
- et-Tayâlisî, Ebû Dâvûd Suleymân b. Dâvûd el-Başrî. *el-Musned*. thk. Muḥammed b. 'Abdilmuḥsin et-Turkî. 4 Cilt. Kahire: Dâru Hecer, 1999.
- et-Tirmîzî, Ebû 'Îsâ Muḥammed b. 'Îsâ. *es-Sunen*. thk. Heyet. 5 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2015.
- Turabi, Murtaza. *Kur'an-ı Kerîm ve Meâli*. ed. Vahdettin İnce. İstanbul: Kevser, 3. Basım, 2013.
- et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Muḥammed. *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'an*. thk. Ahmed Ḥabîb. 10 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâ'î Turâsî'l-'Arabî, ts.
- Tuzcu, Recep. “Fıkhi ve Siyasi İhtilaflar Bakımından İbn Abbas'ın Asabe Rivayetinin Sened ve Metin Açısından Tahlili”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2017), 55-82.
- Uzun, Nihat. *Hicrî II. Asırda Siyâset-Tefsir İlişkisi*. İstanbul: Pınar Yayınları, ts.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Umran, 1981.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Ehl-i Sünnet”. 10/525-530. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1994.
- Yiğit, İsmail. “Emevîler”. 11/87-104. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Me'âni'l-Kur'an ve İ'râbuhu*. thk. Abdulcelîl 'Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrût: Âlemu'l-Kutub, 1988.

- Zehebî, Muhammed es-Seyyid Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr. *el-Keşşâf 'an Ḥaḳâiḳi Ğavâmiḍi't-Tenzîl*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1985.
- Zorlu, Cem. *Âlim ve Mubalif: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Siyasi Otorite Karşısındaki Tutumu*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâbilü'l-'İrfân*. Kahire: İsa el-Babi el-Halebi ve Şürekahu, 3. Basım, ts.